

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	13
'Aho	Monite, 4 Ma'asi 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmāte Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakalaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 13/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Monite 4 Ma'asi 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		NGAUE KE LIPOOTI MEI HE KOMITI KAKATO:
	4.1	Tu'utu'uni Fika 2/2024: Tu'utu'uni Lao (Fakatonutonu) ki hono pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2023 (<u>'Aho 28.2.2024</u>: Tali 'e he Komiti Kakato fakataha mo e ngaahi fakatonutonu).
Fika 05		NGAAHI FOKOTU'U FAKA-FALE ALEA:
	5.1	Fika 8/2023: Fokotu'u ha Komiti Fili ke fekumi ki he tukunga totonu 'o e pa'anga 'a e Poate Sino'i Vahenga Malolo mei he Ngaue (Retirement Fund Board) mo e Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monu'ia Malolo (National Retirement Fund Board) pea mo e ngaahi no palopalema 'oku fakahoko'aki 'enau pa'anga. (Fakafofonga 'o Tongatapu 4).
	5.2	Fika 9/2023: Ke tukuhifo ki he Komiti Pa'anga ke fakakaukaua 'a e tukunga fakalao hano fakafoki pe 'a e ngaahi me'alele motu'a 'a e ngaahi Vahenga Fale Alea 'a ia kuo fakafoki ki he Fale Alea, koe'uhi ko e koloa na'e lesisita mo laiseni ia 'i he Ngaahi Vahenga Fili pea na'e 'ikai ke lesisita ia 'i he koloa 'a e pule'anga. (Fakafofonga 'o Tongatapu 4).
	5.3	Fika 10/2023: Ke fokotu'u ha Komiti Fili 'a e Fale Alea ke ne vakai'i 'a e faifatongia 'a e Pangike Fakalalakala 'o Tonga pea mo hono kau Talekita. (Fakafofonga 'o Tongatapu 7 & Fakafofonga 'o 'Eua 11).
Fika 06		NGAAHI LIPOOTI KOMITI:
	6.1	Lipooti Fika 2/2024: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (Fekau'aki mo e Launga Fika 1/2023 – Launga'i 'o e Fakafofonga Tongatapu 7)

	6.2	Lipooti Fika 4/2024: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea <i>(Fekau'aki mo e Launga Fika 3/2023 – Launga'i 'o Setita Miller)</i>
Fika 07		NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U & LIPOOTI 'A'AH:
	7.1	Potungaue Ngoue, Me'atokoni & Vao'akau 2022/2023
	7.2	Potungaue Pa'anga 2021/2022
	7.3	Potungaue Pa'anga 2022/2023
	7.4	Potungaue Pa'anga Hu Mai & Tute 2021/2022
	7.5	Potungaue Pa'anga Hu Mai & Tute 2022/2023
	7.6	Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 10
	7.7	Lipooti 'A'ahi – Ha'apai 12
	7.8	Lipooti 'A'ahi – Vava'u 15
Fika 08		<u>KOMITI KAKATO:</u>
Fika 09		NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U & LIPOOTI 'A'AH & LIPOOTI 'ATITA:
	9.1	Potungaue Fakamaau'anga 2022/2023
	9.2	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 2022/2023
	9.3	'Ofisi Palemia 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu fika 2</i>)
	9.4	Potungaue Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2021/2022 <i>('I hono fakatonutonu)</i>
	9.5	Potungaue Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2022/2023 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	9.6	Potungaue MEIDECC 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	9.7	Potungaue MEIDECC 2022/2023
	9.8	Potungaue Sitetisitika 'a Tonga 2021/2022

	9.9	Potungaue Tamate Afi mo e Me'afakafokifa 'a Tonga 2021/2022 ('I hono fakatonutonu)
	9.10	Potungaue Toutai 2022/2023
	9.11	Potungaue Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika 2022/2023
	9.12	Lipooti 'A'ahi Fale Alea – Vava'u 14
	9.13	Lipooti 'A'ahi Fale Alea – Vava'u 16
	9.14	'Atita'i 'o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo'ui Lelei 'a e Kakai 'oku Malohi mo Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatu'utamaki, Novema 2023
	9.15	Ngaahi Lipooti 'Atita 'o e Pa'anga Tokoni Faka-Fale Alea & Ngaahi 'Ofisi Fakavahenga, Fepueli 2021 – Sanuali 2023 (Vahenga 1 ki he 17)
Fika 10		Ngaahi Me'a Makehe
Fika 11		Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga.....	9
Lotu	9
Ui ‘a e Fale.....	9
Poaki.....	9
Me’a ‘Eiki Sea.....	9
Lipooti ki he ngāue kuo lava mei he Komiti Kakato	10
Fakatonutonu ki he Tu’utu’uni fika 2/2024	11
Pālotti ‘o tali Tu’utu’uni Lao Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Tute mo e ‘Ekisia	12
Fakamālō’ia Pule’anga hono tali Fale Alea ‘a e Tu’utu’uni Fika 2/2023	12
Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 8/2023	12
Fakama’alala Tongatapu 4 he’ene Fokotu’u faka-Fale Alea fika 8/2023.....	13
Fokotu’u tukuhifo Fokotu’u faka-Fale Alea fika 8/2023 ki he Komiti Kakato	15
Tokanga ‘oku malava alea’i Fokotu’u faka-Fale Alea fika 8/2023 hano toki ‘omai ki Fale Alea fakamatala fakata’u ongo kautaha sino’i pa’anga	15
Poupou ‘Eua 11 tukuhifo Fokotu’u faka-Fale Alea fika 8/2023 ki he Komiti Kakato he ko e kaveinga ‘oku mahu’inga	16
Kole Palēmia ke ngāue’aki me’angāue lolotonga ‘a e Fale Alea ke vakai’i ‘aki Fokotu’u Tongatapu 4.....	16
Taukave ‘oku ‘i ai totonu kau Mēmipa ke kole ki Fale Alea ke fokotu’u ha Komiti Fili....	17
Tokanga ko e tukuaki’i mamafa ‘oku fai ke vakai’i Fale Alea ngāue ‘a ha sino ia ha kautaha	17
Tokanga ko e sino ‘oku feinga ke vakai’i he Fale Alea ‘oku ‘ikai ko ha sino ia ‘a e Pule’anga ko e kautaha ia.....	18
Fiemālie Tongatapu 4 ke tukuhifo ki he Komiti Pa’anga ‘ene fokotu’u.....	19
Fakama’ala’ala Tongatapu 4 he talafatongia ke tukuhifo ki he Komiti Pa’anga.....	20
Tokanga ki ha tali Pule’anga fekau’aki mo e fokotu’u na’e fakahoko atu ki ai mei he Tepile kau Nopele.....	20
Tapou Sea ki Tongatapu 7 ke muimui ki he ‘asenita e Fale	23
Fokotu’u ke liliu ‘asenita Fale Alea kae talanoa’i me’a mahu’inga talanoa ki ai e fonua ...	24
Kole Tongatapu 4 ke fakakau atu ki he Komiti Pa’anga he ‘oku ‘ikai mēmipa ia ai	25
Pālotti ‘o tali tukuhifo fokotu’u faka-Fale Alea Tongatapu 4 ki he Komiti Pa’anga e Fale Alea	26
Fokotu’u faka-Fale Alea fika 9/2023	26
Fakama’ala’ala Tongatapu 4 he Fokotu’u faka-Fale Alea fika 9/203.....	27

Fokotu’u na’a ‘oku lelei ke tukuhifo Fokotu’u faka-Fale Alea fika 9/2023 ki he Komiti Lao	29
Poupou ke ‘ave ki he Komiti Lao Fokotu’u faka-Fale Alea fika 9/2023	30
Pālōti ‘o tali tukuhifo Fokotu’u faka-Fale Alea fika 9/2023 ki he Komiti Lao	30
Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 10/2023	30
Hoha’a ‘Eua 11 ki he fatongia e pangike mo e tu’unga lolotonga ‘oku ‘i ai	31
Mahino pē mavahevahe mafai Fale Alea mo e Pule’anga ka ko e hoha’á ki he ngāue pangike mo e ngāue’aki pa’anga tukuhau kakai	32
Fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Pa’anga Fokotu’u faka-Fale Alea fika 10/2023	33
Kole Palēmia ki he Sea ke tauhi ngeia mo e maau e Fale	37
Poupou ‘Eua 11 ke tukuhifo ki he Komiti Pa’anga Fokotu’u faka- Fale Alea fika 10/2023	38
Pālōti ‘o tali tukuhifo ki he Komiti Pa’anga e Fokotu’u faka-Fale Alea fika 10/2023	38
Līpooti Fika 2/2024 Komiti Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea	39
Talateu	39
2. Talafatongia ‘o e Komiti	40
7. Fakamā’opo’opo mo e ngaahi Fokotu’u	45
Kole fakamolemole Tongatapu 7 ki he Fakafofonga Nopele fika 2 ‘o Vava’u	46
Pālōti’i ‘o tali ‘a e Lipooti Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea mo e ngaahi fokotu’u	47
Kole ke toloi Fale Alea kae lava feinga Pule’anga ke fakalelei’i vā Kapineti mo e Tu’i ...	47
Tokanga ki ha ngāue Fale Alea ‘e fai fekau’aki mo e tohi tali Kapineti ki he Tohi mei he Tu’i	49
Tokanga ko e me’a lahi kuo hoko he fonua ‘i he tohi tali ‘a e Pule’anga ki he Tu’i	50
Tokanga ‘Eiki Sea ki he mole taimi ngāue ‘a e Fale & maumau’i tu’utu’uni ngāue ‘a e Falé	50
Tapou ki he Hou’eiki Mēmipa ke nau tauhi e Tu’utu’uni ‘a e Falé	53
Kole Tongatapu 1 ki he kau Fakafofonga e Kakai ke nau nofo ‘i he ‘asenita ngāue ‘a e Falé	54
Fokotu’u Lord Nuku ke alea’i kaveinga ‘oku hoko he fonuá pe ko ‘ene hū ia kitu’a	55
Kole ke hoko atu ‘asenita ngāue ‘a e Fale & kole fakamolemole ki he tonounou mei he tepile kau Nopele	55
Lipooti fika 4/2024 Komiti Fili ki he Ngaahi Totonu Fale Alea	56
Fokotu’u ke tali ‘a e ‘asenita 6.2 ‘o a’u ki he 9.8 ‘o e ‘asenita	58
Tokanga ki he te’eki ha tohi tali mei he Kapineti fekau’aki mo e fokotu’u mei he Tēpile kau Nopele	58
Fokotu’u ke tali ‘asenita ‘a e Fale 6.1-9.15 tukukehe 9.1 kae fakafaingamalie’i taimi ke alea’i me’a makehe	59

Poupou Tongatapu 10 ki he fokotu'u Tongatapu 4 ke tali 'asenita 6.1-9.15	60
Tokanga Palēmia mahu'inga ke toloi alea'i ngaahi Lipooti 'A'ahi Fale Alea.....	60
Kole ke toloi alea'i Lipooti 'A'ahi Fale Alea kau ai Tongatapu 10, Ha'apai 12 & Vava'u 15	60
Tokanga ki ha ngāue Pule'anga fekau'aki mo e ngaahi fokotu'u na'e tukuatu mei he ngaahi lipooti 'a'ahi Fale Alea ta'u kuo 'osi	61
Fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u Lipooti Fika 4/2024 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea	64
Pālōti'i 'o tali fakalukufua 'asenita 6.2-7.5 & toloi lipooti 'a'ahi Tongatapu 10, Ha'apai 12 & Vava'u 15	65
Fokotu'u ke 'i ai ha taimi fe'unga ke alea'i ai 'a e Patiseti.....	65
Fakamahino kuo 'osi taimi tepile'i taimi ngāue 'a e Falé	66
Fakahū mai he 'aho 26 'Epeleli 2024 Patiseti ki Fale Alea	66
Puipuitu'a ki he halafononga mo e taimi alea'i ai Patiseti 'i Fale Alea	67
Me'a e Sea Komiti Kakato	68
Fakamatala Fakata'u Potungāue Fakamaau'anga	68
Tokanga Tongatapu 4 ki he lahi mavahe kau ngāue fakapule'anga ko e kovi tu'unga vāhenga 'i he Fakamaau'angá.....	69
Fokotu'utu'u fakalukufua 'a e Pule'anga ke siofi tu'unga vahenga kau ngāue fakapule'anga.....	70
Fokotu'u ke tali fakalukufua ngaahi 'asenita Fika 9.1-9.11 & 9.14-9.15 kae toloi 'Asenita Fika 9.12 & 9.13	70
Fokotu'u ke toloi 'Asenita Fika 9.14 mo e 9.15	71
Pālōti'i 'o tali fakalukufua fokotu'u 'a Tongatapu 4 fakataha mo e ngaahi kole 'asenita toloi kehe	72
Lipooti Sea Komiti Kakatō fekau'aki mo e ngāue ne tukuhifo ki he Komiti Kakatō.....	72
Pālōti fakalukufua 'o tali ngaahi 'asenita e Falé ke tali pea mo toloi	72
Toloi ngaahi 'asenita 'oku kei toe 'a e Falé ki he 'aho 3 'Epeleli.....	73
Kole ke alea'i me'a makehe ki 'apongipongi.....	74
Poupou Pule'anga ke toloi feme'a'aki e Fale Alea ki he Tusite (5 Ma'asi 2024)	75
Fakahā 'Eiki Sea ko ē 'asenita ki 'apongipongi ko ē me'a makehe 'ata'atā pē.....	75
Pālōti'i 'o tali ke toloi Fale Alea ki 'apongipongi.....	76
Kelesi.....	77

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Mōnite 4 ‘o Ma’asi, 2024

Taimi: 1015-1040 Pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea, Lord Fakafanua ki hono me’a ‘anga.)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua tataki mai ‘a e lotu ki he pongipongi ni.

Lotu

(Na’e tataki ‘a e lotu ‘e he ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua)

‘Eiki Sea: Kalake ke ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio, pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko ‘a e ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, Mōnite ‘aho 4 ‘o Mā’asi, 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá & Ngaahi Koloa Fakanatulá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní & Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá & Palani Fakafonuá, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosā Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Nōpele Nuku, Sea ko e ngata’anga e ‘o e taliui.

Poaki

Ko e poaki ‘oku poaki folau ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia, kei hoko atu pē poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki Mo Fakalalakaka Faka’ekonōmika, pea ‘oku poaki mai ‘i he ‘aho ni ‘a e ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata. Ko e ‘Eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai hono ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku ne me’a tōmui mai pē, mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu’i Tupou VI, Tapu pea mo e Ta’ahine Kuini, kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘o Tupou. tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, Tapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, tapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Hou’eiki mālō ho’omou laumālie lelei ki he pongipongi ni, ko ‘etau ‘asenita na’e tufa atu pea hangē pē ko e naunau na’e ‘osi ‘ave takai ‘aneafi, ‘I he uike kuo ‘osí. Ko ena ‘oku tānaki atu ‘etau ‘asenita fo’ou ke mou me’a ki ai.

Kamata pē ‘i he ngaahi Fokotu’u Fale Alea ‘e 3, pea mo e Ngaahi Līpooti Komiti kuo kakato mai ‘a e ngāue ki he Falé. Pea ‘i he ‘asenita fika 7 mou me’a pē ki ai ko e Ngaahi Fakamatala Fakata’u mo e Ngaahi Līpooti ‘A’ahi kuo maau hono fakahū mai ki he Fale ni. Pea hangē pē ko e me’a na’e ‘osi fakahā atu, ko ‘etau ngāue ‘oku kei lahi pē, pea ko e Komiti Kakato ‘oku ‘i ai ‘a e toenga ‘etau ‘asenitá.

Ngalingali ko ‘ene kakato ia ‘a e ngaahi ngāue ko eni ‘oku tufa mai ke mou me’a ki ai, ki’i peesi pē ‘e 3 ‘etau ‘asenitá Hou’eiki, pea ‘oku ‘ikai ke u fie fakalōloa koe’uhí he ‘oku lahi ‘etau ngāue, Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: Sea ‘oku ou kole fakamolemole ki he Feitu’u na, tōmui mai ‘ikai ke u lava atu ki ho ‘ofisí ke u kole ha ki’i mōmeniti. Ka ‘oku ou kole atu mu’a Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i me’a ‘oku mahu’inga kiate au ke u fakahoha’a ‘i he pongipongi ni.

‘Eiki Sea: Te ke toki poaki mai ‘i he taimi mālōlō pea kapau te u faka’atā te ke toki me’a mai he 2 ‘anaí. Tau nofo ma’u pē he ‘asenitá Hou’eiki he ‘oku lahi ‘etau ngāue, ko e uike faka’osí eni, pea ‘e hiki ‘a e Fale ‘i he māhina kaha’u, tau toki foki mai ‘i he ‘aho ...

<005>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Sea: ... 7 mahalo ‘o ‘Epeleli ‘o hoko atu ai.

Mo’ale Finau: Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Fakatatau ki he ‘etau ‘asenita ngāue pea mo ‘etau tohi ngāue Hou’eiki tohi māhina na’e ‘osi tali he Fale. Kole atu ki he Sea e Komiti Kakato kātaki ‘o lipooti mai e ngāue he ‘asenita fika 4.1

Lipooti ki he ngāue kuo lava mei he Komiti Kakato

Lord Tu’ilakepa: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Kapineti, tapu atu ki he Hou’eiki ‘o e fonua kae ‘uma’ā ‘a e kau Fakafofonga. Kole Sea ke u fakamalumu atu pe he lotu kae ‘uma’ā e fakatapu na’e kamata’aki ‘e he Feitu’u na. Fakamālō pe ‘oku kei laumālie lelei e Feitu’u na ‘Eiki Sea, hangē pē ko ho’o me’a na’a ke me’a ki ai ‘anenaí, ‘ikai ke tau toe fakalōloa ko e vave tahá ko e lelei taha ia ki he ngāue ‘a e Fale ‘eiki ni.

Sea ko e 4.1 ko e Tu’ut’uni Fika 2/2024 Tu’utu’uni ki he Lao Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Tute ‘Ekisia 2023 ‘a ia na’e tali he ‘aho 28 māhina 2, 2024 he Komiti Kakatō fakataha mo e ngaahi fakatonutonu, fakafoki atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea ke fai ki ai ha tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eki ko e Lao, Tu’utu’uni Fika 2/2024. ‘A ia ko e Tu’utu’uni Lao Fakatonutonu ki hono Pule’i e Tute mo e ‘Ekisia. Na’e lau tu’o taha pea lau tu’o ua kimu’a pea pālōti’i hono lau tu’o ua na’e tukuhifo ki he Komiti Kakato pea kuo tali he Komiti Kakato fakataha mo e ngaahi fakatonutonu. Ko e fakaleá na’e tali pe ke toki fakapapau’i heni he Fale ‘i hono lau tu’o ua.

Fakatonutonu ki he Tu'utu'uni fika 2/2024

Ko e fakatonutonu ena 'oku hā atu he *screen* ke mou me'a ki ai. 'A ia ko e Kupu 10 fo'ou tānaki pea ko hono fakalea 'o pehē

“ngaahi saliote misini 'oku fakatefito hono fa'u ki he fefononga'aki 'a e kakai 'i he 'ulu'itohi tute 8703 'o e mōtolo ko hono ta'ū 'oku tatau mo e pe lahi hake he ta'u 'e 10 mei he 'aho 'e hū mai. Ka kuo pau ke kamata fakahoko 'a e fakataputapu ko eni he kakato 'a e māhina 'e ono mei he 'aho 'oku fakapapu'i ai he Fale Alea 'a e Tu'utu'uni Lao ni.”

'A ia ko e taumu'a e fakatonutonu ke fakapekia'i e Kupu 10 'i he lisi, 'a ia 'oku hā ai 'a e fakataputapu ki he ngaahi me'alele ko eni 'oku lahi hake 'i he ta'u 'e 15 mei he 'aho 'e hū mai ai 'o fakafetongi'i'aki 'a e Kupu fo'ou 10. 'A ia 'oku holoki hifo 'a e ta'u 'e 15 ki he ta'u 'e 10 pe lahi hake. Kae tuki mo'ui 'a e fo'i kupu ko eni hili ha kakato 'a e mahina 'e ono mei he 'aho ko ē 'oku fakapapu'i ai he Fale Alea 'a e tu'utu'uní.

'A ai 'oku ou tui ko e me'a na'e felotoi ki ai 'a Tongatapu 5 'i he'ene fokotu'u pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Pau 'ikai ha toe liliu ai kole ki he Kalake ke tau pāloti hono lau tu'o ua 'a e Tu'utu'uni Lao ko eni fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu 'a eni 'oku hā atu pe 'i he *screen*.

Ko ia 'oku loto ke tali 'a e lau tu'o ua 'a e Tu'utu'uni mo 'ene fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Sea 'oku loto ki ai e toko 22.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e fakatonutonu ko eni pea mo hono lau tu'o ua 'o e Tu'utu'uni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile Tu'utu'uni Lao Fakatonutonu ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Eikisia 2023. Lao ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Eikisia.

'I hono ngāue'aki 'o e mafai kuo foaki ki he Kupu 45 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Tute mo e...

<007>

Taimi: 1045-1050

Kalake Tēpile : ... 'Ekisia 'oku fa'u ai 'e he Minisitā 'oku ke tokangaekina 'a e Tānaki Pa'anga Hū mai mo e Tuté 'i he loto ki ai 'a e Kapineti 'a e Tu'utu'uni ko eni.

Kupu 1 - Hingoa Nounou mo e 'UHINGA'i Lea. Kupu si'i (1) 'E ui 'a e ngaahi tu'utu'uni ko eni ko e Tu'utu'uni Lao Fakatonutonu ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2023.

Pāloti 'o tali Tu'utu'uni Lao Fakatonutonu ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia

'Eiki Sea : Ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o 3 'a e Tu'utu'uni Fika 2/2024 Tu'utu'uni Lao Fakatonutonu ki hono Pule'i 'o e Tuté mo e 'Ekisiá fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 22.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau tu'o 2 tu'o 3 e tu'utu'uni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ka fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki 'oku tali 'e he Fale ni 'a e Tu'utu'uni Fakatonutonu ki hono Pule'i 'o e Tute & 'Ekisia mo hono ngaahi Fakatonutonu. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakamālō'ia Pule'anga hono tali Fale Alea 'a e Tu'utu'uni Fika 2/2023

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatapu atu 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga, Pehē ke fai atu pē 'a e fakamālō koe'uhi ko e tali ko eni 'e he Fale Alea 'a e Tu'utu'uni ko eni ki he ngaahi fakangatangata ki he ngaahi saliate misini 'o e kupu ko eni. Kole pē ki he Feitu'ú na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipá he'etau fepoupou ki he fengāue'aki mo e ngaahi tafa'aki kotoa pē koe'uhi ko hono faka'ilo atu 'o e ngaahi vaha'a taimi ko eni ko tokoni pē ki he kakai e fonuá 'i he ngaahi hū mai 'o e ngaahi me'alele pehé ni. Mālō.

Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 8/2023

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he fika 5 'etau 'asenita ko e ngaahi Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 8/2023 Fokotu'u ha Komiti Fili ke fekumi ki he tūkunga totonu 'o e pa'anga 'a e Poate Sino'i Vāhenga Mālōlō mei he Ngāue *Retirement Fund Board* mo e Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he ngaahi Monū'ia Mālōlō *National Retirement Board* pea mo e ngaahi nō palopalema 'oku fakahoko 'aki 'enau pa'anga. Kole atu ki he Kalaké ke ne lau mai 'a e Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 8/2023.

Kalake Tēpile :

'Aho 31 'Akosi 2023

Kuo u faka'apa'apa mo fakahoko atu 'a e tohi fakahā 'o e Fokotu'u Faka-Fale Alea 'oku hā 'i lalo fakatatau mo e Tu'utu'uni Fika 79(1) 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e ngaahi Fakataha mo e ngaahi Fatongia 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Fokotu'u: Ke fokotu'u ha Komiti Fili ke fakahoko ha fekumi ki he tūkunga totonu 'oku 'i ai 'a e pa'anga e Poate 'o e Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he ngāue, pē ko e penisoni 'a e kau ngāue fakapule'anga pē *Reitremet Fund Board*. Pea mo e Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō 'a e Sekitoa Ta'efakapule'anga pē *National Retirement Benefit Fund* kae pehē ki he ngaahi nō palopalema 'oku fakahoko 'aki 'enau pa'angá 'o kau ai 'a e Pangikē fakakomisale. Ko e taumu'á ke fakapapau'i 'oku malu, fakalao pea fakapotopoto 'a hono tokanga'i mo 'inivesi 'o e pa'anga monū'ia mālōlō.

Faka'apa'apa atu

.....

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Vāhenga Fili Tongatapu 4.

'Eiki Sea : Me'a mai Tongatapu 4.

Fakama'alala Tongatapu 4 he'ene Fokotu'u faka-Fale Alea fika 8/2023

Māteni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea mālō ho'o laumālie ki he pongipongí ni. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae pehē ki he Tama Pilinisi mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga, kae fai atu ha ki'i lave nounou Sea ki he fokotu'u ko eni. Sea ko e taumu'a 'o e fokotu'u ko ení ko e faka'amu ke ki'i lava 'o fakama'ala'ala 'a e tūkunga 'oku 'i ai 'a e pa'anga, pa'anga matu'aki mahu'inga ko eni. Ko e fakafalala ko e paletu'a pa'anga penisoni 'a e kakai e fonuá, 'i he taimi ko ia 'e fiema'u ai he 'osi 'a e ngāue.

Pea ko e faka'amú ia Sea ke lava ke ai ha fakama'ala'ala ki he tūkunga totonu tautefito ki he pa'anga 'oku 'ave ki he pangikē 'o nō atu kitu'a. Ko e hā 'a e tūkunga totonu 'oku 'i ai pea kuo 'i ai 'a e fehu'i kuo 'omi ki he motu'a ni na'a ku 'ave ki he 'Eiki Tokoni Palēmia, fekau'aki pē pea mo e ngaahi fehu'i kuo 'omai he 'A'ahi Faka-Fale Alea kau ki he pa'anga ko eni.

'Eiki Sea mo Hou'eiki na'e fai 'a e fakapā ki he Hou'eiki Mēmipa ko eni 'oku ha'a nautolu e fokotu'u 'i he 'item 5.3 ka na'e fakahoko mai pē Sea pē 'e lava ke tukuhifo lōua mu'a...

<008>

Taimi: 1050 – 1055

Māteni Tapueluelu: ... he Komiti Kakato na'a lava ke alea'i fakataha ko hono 'uhingá 'okú na fekaukau'aki. Pea ko e anga ia e fokotu'u atu Sea pe 'e lava 'o tukuhifo 'a e fokotu'u e motu'á ni ki he Komiti Kakató. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u ko ení 'oku fakahū mai 'e Tongatapu 4 pea 'oku 'i ai 'ene fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato. Na'e 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u ko ení, tukukehe kapau 'oku mou loto ke tali ai pe 'e he Fale Aleá pea lava ai pe ia. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu 'Eiki Sea kae 'uma'ā Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Ko e 'ai pe ke u ki'i fai pe ha ki'i fakamatala nounou, fakama'ala'ala pe koe'uhí ko e fokotu'u Fika 8 ko ena he 5.1 ne fokotu'u maí. Ko e faka'apa'apa pe ki he fokotu'u kuo fakaa'u mai 'e

he Fakafofongá. Ko e ongo poate foki ko ení Sea ‘oku mou mea’i pe ‘e he Feitu’u na mo e ‘oku ‘i ai pe hono ongo Lao ‘okú ne pule’i’aki ‘a e poaté. ‘Oku ‘i ai mo hono kau poate pea ko e kau poate ‘i he ongo mēmipá ‘oku na kehekehe pe, ‘e Poate ki he Kau Ngāue Fakapule’angá kae ‘uma’ā e Sino’i Pa’anga Monū’ia Mālōlō.

Pea ko kinautolu he ngaahi poate ko iá ‘oku fokotu’u ‘e he laó pea toe fili pe ‘e he kau mēmipa ‘o e poaté. Pea ko e ngaahi me’a kotoa pē ‘oku felāve’i mo e ngāue’aki ‘o e pa’anga mo hono tu’utu’uni ki he me’a fakapa’anga ‘oku ‘i he lao pe ia ‘o e poaté pea ‘oku ‘ave pe ia ki he ongo poate ko ení. Pea ‘oku kau ai pe mo e taumu’a ko eni ‘oku ‘omai ko ení ke fakapapau’i e malu mo e fakalao mo e fakapotopoto, tokanga’i mo e inivesi e pa’anga monū’ia mālōlō ‘oku ‘i ha lao pe ia lōua pe ‘a e ongo kautaha sino kehekehe ko ení.

Ko e ‘i he ongo kautaha ko ení Sea ‘oku toe tu’utu’uni pe laó ke fai e fakamatala pa’anga pea fakahoko hono ‘atita’i, sivi faka’atita ‘o e ngaahi fakamatala pa’anga ko iá. Pea ‘osi hili hono sivi faka’atitá pea fakahū ‘o fakahū ki he poaté. Pea kau pe mo hono fakahū mai ki he Falé ni, ‘e toe muimui’i atu ‘e he motu’á ni e tu’unga ‘oku ‘i ai e ngaahi fakamatala fakata’ú ‘o e ongo kautaha ia ko ení koe’uhí kae ‘omai ki he Fale Aleá ke fai ki ai ‘a e vakai fakatatau ki he lao ‘o e fonuá.

Kae ‘i he tu’unga ko iá ‘osi fakahoko pe ‘e he ongo poate ia ko ení ‘a hono sivi faka’atita ‘o e ngaahi ngāue ko iá. Ko e fakama’ala’ala pe ia koe’uhí ko e fatongia ‘o e poate, ‘o e ongo poate ko ení pea mo hono ngāue fakapa’anga kuo fakahoko ki aí. Pea mo e ka te muimui’i pe ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai hono fakahū mai ‘o e līpooti fakata’u kuo te’eki ke fakahū mai ki he Falé ni. Koe’uhí he ko e taimi ia pehē ko e taimi totonu ke fai hono alea’i ‘o e tu’unga ko iá ke ‘omai ‘ena ongo līpooti fakata’ú. Pea kau ai pe mo e ngaahi feme’a’aki ki ai ‘a e Fale Aleá ‘i he taimi ko iá, mālō Sea.

Māteni Tapueluelu: Sea, fakamolemole pe he fokoutua tu’o 2 haké. Ko u fakamālō pe au ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ‘i he fakamatala ‘oku ‘omai. Mahalo ‘e ongo’i fiemālie ange pe Hou’eiki Pule’angá ‘oku lahi ‘enau ‘ilo fekau’aki mo e kaveinga ko eni Sea ka ko e kakai kō ē fonuá ‘oku nau tokanga lahi ‘aupito nautolu ki heni.

Pea ko e ‘uhinga ia Sea ko u fokotu’u atu ai na’a lava ‘o tukuhifo mu’a ki he Komiti Kakatō ke tau’atāina e feme’a’aki aí. Kapau ‘oku ‘i ai ha fale’i fakalao ‘e ‘omai ‘e tali pe ia ‘e he motu’á ni Sea. Ka ‘oku ‘i ai e tokanga ko hono ‘uhingá ko e kakai ‘oku mau hanga ‘o fakafofonga’i. ‘Oku ‘i ai ‘enau pa’anga ‘oku fakahū ‘i heni ‘Eiki Sea. Ko e kolé pe ia ke ke laumālie lelei pe Pule’angá kae tuku hifo ki he Komiti Kakatō, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e fokotu’u eni ‘a Tongatapu 4 pea na’e ‘i ai e poupou, hangē pe ko e me’a ko eni e ‘Eiki Minisitā Pa’angá ko e ngaahi kupu ngāue ko ení kautahá ‘oku ‘i ai e lao ‘okú ne pule’i pea ‘oku ‘i ai e tui ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’angá ko e taimi totonu ke fai e feme’a’aki taimi ‘oku fakahū mai ai e ngaahi līpooti fakata’ú pehē foki ki he ngaahi līpooti ko eni hono ‘atita’i ‘enau ngāué.

Ko u tui mahalo ko e me’a ko ení ‘ikai ke u fiema’u ke lahi ‘etau talanoa ki aí kapau ‘oku fie feme’a’aki ki ai pea tuku hifo pe ki he Komiti Kakatō. Te u kole ki he Kalaké ke tau pālōti.

‘Eiki Palēmia: Kātaki pe Sea, ko e ki’i fokotu’u pe eni Sea fakamolemole pe

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Na'a lava ai 'o tokoni ki he 'unu atu kimu'a 'etau, tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Ko e fokotu'u pe ia Sea hangē ko e me'a poupu ki he me'a e Minisitā Pa'angá 'oku 'i ai pe e lípooti 'oku ha'u. Ka ko e 'uhingá 'o kapau leva 'oku 'i ai ha *specific issue* pe ko ha me'a makehe 'oku tokanga ...

<010>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Palēmia: ... ki ai ha Fakafofonga, kātaki pē pe 'e lava 'omai pē ha toe tohi fehu'i ki he 'Eiki Minisitā na'a lava 'o tali atu 'a e 'ū me'a ko iá. Pau leva 'oku 'ikai ke fakafiemālié pea tau 'unu atu ā sio ki ha, ki ha toe pehē ke toe ui ha me'a.

Ka ko e uá pē Sea 'oku toe 'i ai mo e faingamālie 'e ala kole 'i he Komiti Pa'angá ke nau sio ki he tafa'aki fakapa'angá. 'A ia ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e motu'á ni Sea ke ai pē ha fo'i me'a 'oku tokanga ki ai ha taha, fokotu'u e komiti fili. 'Ai hake pe fokotu'u e komiti fili, ka tau ngaue'aki pē 'a e ngaahi me'angāue 'o e Falé 'i he'ene tu'u he taimi ní. Pea ko e kolé pē ia Fakafofongá na'a ke fiemālie pē kae 'omai ha Tohi Fehu'i pē ki ha me'a 'oku tokanga ki ai. 'O kapau leva 'oku 'ikai leva ke ke fiemālie ki ai, toe 'i ai pē mo e faingamālie ke kole ki he Komiti Pa'angá ke nau sio ki he ngaahi tafa'aki fakapa'anga pehē. Ko ia pē Sea e ki'i tokoni pē na'a kau pē ha me'a 'e, na'a laumālie lelei ki ai 'a e Fakafofongá.

Fokotu'u tukuhifo Fokotu'u faka-Fale Alea fika 8/2023 ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Sea fakamālō pē ki he 'Eiki Palēmiá, ko 'eku kole pē Sea. Fēfē pē mu'a ke tukuhifo pea toki mahino ai ho Komiti Kakatō 'a e ngaahi 'ū *options* ko é 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Palēmiá. Kapau 'e a'u ki he Komiti Kakatō pea fai ha feme'a'aki ai 'o ngali hā mai ha ngaahi, 'ū fakamatala ia 'oku fe'unga pe ia fakataha mo e 'ū *option* ko ē 'oku fakahoko mai ko ē he 'Eiki Palēmiá 'e sai pe ia.

'E sai pe ia 'Eiki Palēmia ka ko e kole pē ke tukuhifo, 'oku fiema'u pē ke ki'i mahino mai ko e hā e lahi e pa'anga 'o e ongo poate ko ení, ko e fiha 'oku na fakahū ki he 'ū pangikē komesialé, ko e fiha 'oku ngalingali 'oku foki mei he 'inivesimeni ko iá. Ke mahino pē 'oku pukepuke mo'oni e *confident* 'a e kau Mēmipá 'i he founa 'oku pule'i 'aki 'enau pa'angá 'Eiki Sea. Ko e 'uhingá he kuo nau a'u mai ki he mātū'á ni pea 'oku 'i ai 'a e mo'ua 'iate kimautolu ke fakapapau'i pē 'oku 'oatu ha tali 'oku fakafiemālie.

Ka ko u kole pē 'a'aku kapau 'e tukuhifo pe ia ki he Komiti Kakatō ko e ngaahi *option* 'oku me'a mai he 'Eiki Palēmiá, mālō 'aupito 'oku mahino 'oku 'i ai e ngaahi founa 'e lava ke fai ai hano ma'u mai 'a e ngaahi fakamatala ko iá. Ka a'u pē ki ai 'oku tau ongo'i 'oku fe'unga, 'oku 'ikai ko ha taha au ia ko u pehē ko u vili pe au ke tu'u hoku loto, 'e lava pē ke fe'unga ai pē ai kae tukuhifo pē mu'a 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

**Tokanga 'oku malava alea'i Fokotu'u faka-Fale Alea fika 8/2023 hano toki
'omai ki Fale Alea fakamatala fakata'u ongo kautaha sino'i pa'anga**

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Tapu atu kae toe fai pē ha, kātaki pē he toe fakahoha'a tu'o uá. Ko e 'uhinga pē ko e, ko e ngaahi, hangē pē na'a ku fakahoha'a atu ki ai 'anenaí. Hangē ko e ngaahi fakamatala ko eni 'oku 'omaí ia ko e ngaahi fakamatala ia 'oku lava pē 'o alea'i lelei 'aupito he taimi 'oku 'omai ai e fakamatala pa'anga fakata'ú.

Ko e kau mēmipa foki ia ko eni 'oku 'i ai e kau mēmipa ia 'oku sino Pule'anga. 'Oku 'i ai e kau mēmipa ia 'oku nau sino ta'efakapule'anga mei tu'a 'aupito pē. Pea 'oku 'i ai pē mo honau Fakafofonga 'o nautolu he 'ū poaté. 'A ia ko e faka'amú foki ia he taimi 'oku nau ta'efiemālie ai ha me'a ke nau me'a atu pē nautolu ki he'enu Fakafofongá ke 'ohake ki he poaté he ko e sino 'oku ne fakahoko 'a e faitu'utu'uni ki he'enu pa'angá. Pea hili pē ta'u 'e tolu pe ta'u 'e fā 'oku nau toe fili 'a e Fakafofonga, ko hai 'e Fakafofongá. Ka ko 'eku 'uhinga pē Sea ko e, ko e fakamatala fakata'ú eni 'oku ou feinga ke 'ilo pe ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamatala fakata'ú 'oku te'eki ke a'u mai ki he Fale ni koe'uhí 'e 'omai 'o fai ai e talatalanoa ki he ngaahi, ngaahi me'a ko eni 'oku hoha'a ki ai e Fakafofongá. Mālō.

Poupou 'Eua 11 tukuhifo Fokotu'u faka-Fale Alea fika 8/2023 ki he Komiti Kakato he ko e kaveinga 'oku mahu'inga

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Falé. Ko e fokotu'u ko eni 'oku mahu'inga Sea pea 'oku ou poupou au ia ke tukuhifo ki he Komiti Kakató. Ka ko e me'a eni 'oku ou tokanga ki ai Sea ke tukuange mu'a 'a e Fale Aleá ia ke tau'atāina. Kapau 'oku pehē 'e he Fale Aleá ke 'i ai ha'ane komiti fili ki ha *issue* 'oku tokanga ki ai pea tuku pe ia ke tau'atāina. Ko e lipooti mai ko ē 'e he ngaahi kupú ia 'a e nau ngāué ko e me'a kehe mo ia ia.

Ka 'oku 'i ai 'a e tokanga ki he sētesi faka'osi ko eni ko ē 'o e fokotu'ú ko e taumu'á ke fakapapau'i 'oku malu fakalao pea fakapotopoto 'a hono tokanga'i e 'inivesi 'o e pa'anga monū'ia mālōlō. 'Oku 'uhinga ia, 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ke fai mai ha fakamatala pa'anga ki he mai he kau mēmipá 'enu silini ki ai. Ko e hā 'a e me'a ko ē 'oku ngaue'aki ki ai 'e he ongo sino ko eni pe 'oku fakalao ia pe 'ikai. 'A ia ko e me'a ia 'oku tokanga ki ai e Falé. He ko e kakai 'oku nau mēmipa hení ko e kakai e fonuá 'oku tau to'o tukuhaui mei a nautolu pea ko e ki'i *saving* ia 'oku 'ave ke tuku hē. Ko e hā e me'a 'oku hoko ki he fanga ki'i *saving* ko eni 'oku 'ave 'o tuku hē?

Na'a toe, 'oku mahino pē me'a 'a e fakata'u, ka he 'ikai foki ke a'u mai ia ki he 2024, mahalo ko e fakata'u ko ē 'e 'omaí 'e ngata ia he ta'u kuo'osí pe ko e ta'u atú 2022. Ko e 'ū *issue* ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e fokotu'u ia ko eni ko e 'ū *issue* ia 'o e 'ahó, 'o e 'aho ni. Pea 'oku 'i ai 'a e makatu'unga mālohi ia ke fai ha sio ki ai 'i he taimi ni koe'uhí ko e 'ū *issue* ko ē 'oku hoko 'i he taimi ní. Pea 'oku ou tui ko e 'uhinga ai 'a e sētesi faka'osí.

Kole Palēmia ke ngāue'aki me'angāue lolotonga 'a e Fale Aleá ke vakai'i 'aki Fokotu'u Tongatapu 4

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. 'A ia ko e fakatonutonu Sea, na'e 'osi fokotu'u ...

<002>

Taimi: 1100-1105

Eiki Palēmia: ... atu pē ‘e he motu’á ka na’e ‘ai atu ko e tokoni, ko e fakatonutonu ia ‘oku ke ‘osi lava pē ‘o ‘ai ha’o Tohi Fehu’i fakatatau ki he’etau tu’utu’uni, ‘osi lava pē ‘o fai ha Tohi Fehu’i. ‘Osi lava pē ke ke fokotu’u ‘i he fakataha ‘a e Komiti Pa’anga ke mou sio ki ai, ka ‘oku hangē ko ‘eku me’a ‘anenai Fakafofonga, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ke tau ‘ai hake pē kapau ‘oku talamai ‘e he me’a ‘oo ‘oku mamafa ‘a e moá ‘ai ha’atau Komiti Fili ki he moá. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi me’a ngāue ‘oku lolotonga ngāue’aki, kae ‘oua mu’a te tau ‘ai pē me’a tau fakamole ‘ai ha Komiti Fili. Pea ko e hangē ko ho’o me’a ‘e Fakafofonga, ‘oku mahu’inga ke tau hanga ‘o faka’apa’apa’i ‘oku ‘i ai ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakai ko eni ‘oku ‘ave ‘enau seniti ki ai. ‘Oku ‘i ai ‘a e Fakafofonga ‘o e kau ngāue fakapule’anga ‘e toko 3, ‘i he poate ko eni ko ē ‘a e *national* ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi Fakafofonga ‘a e ngaahi kupu kehekehe mei he *private sector* ‘oku nau ‘i ai.

Ko e ‘ai ko ē ko ē ‘ai pē ke fakamahino ‘oua’ e ‘ai pehē he ko e tute eni ‘a e Pule’anga, tau talanoa mahino pē he ko e fokotu’u atu pē ia he ‘oku ‘i ai ‘a e *existing* me’angāue, te mou ‘alu ‘o ngāue’aki kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku mou toe fiema’u. Kapau leva ‘oku tau ‘alu atu ‘oku mou ki’i mamahi pē moutolu ha me’a, pea tau toki sio ki ai, kae ‘omai’ a e ki’i Tohi Fehu’i ia na’a lava ‘o tali atu he ‘oku ‘asi kotoa pē ‘i he *audited account*, pē ‘oku fiemālie ‘a e ‘atita pē ‘ikai.

‘Oua, he ko ho’o hanga ko ē ko ē ‘o fakalukufua pehē ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ia ‘oku fehalaaki mo e me’á, ‘oku ‘ikai ke sai ia Fakafofonga, ‘oku ou kole fakamolemole pē au he ngali ‘oku fakatonutonu atu, ka ko e ‘uhinga ia ko ē kole ‘i he pongipongi ni, tau ngāue’aki mu’a ‘a e me’angāue ‘oku lolotonga ‘i ai, ka tau toki hoko atu ai kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ke fiema’u, mālō Sea.

Taukave ‘oku ‘i ai totonu kau Mēmipa ke kole ki Fale Alea ke fokotu’u ha Komiti Fili

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e fatongia ‘o e Fale Alea ia ke taliui, ko e fatongia ‘o e Pule’anga ke fai ai ‘ene fakahoko fatongia ki he kakai, ka ko e Fale ko eni ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku tokanga ki ai ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ia ‘a e kau Mēmipa ke nau kole ki he Fale ke fokotu’u ha me’angāue ko e Komiti Fili, ‘oku ‘ikai ke u tui au ia ‘oku fakamole he koe’uhi he ko e ‘u komiti ‘oku ‘ianautolu pē, ‘a e ngaahi taukei ke sio ki ha me’a ‘oku vivili, mo faka’amu ‘a e kakai ke nau ‘ilo ki ai.

Ko e fatongia ia ko eni ko e kau ia he fatongia tali ui Sea, ‘a e fokotu’u ha Komiti Fili ke sio ki ha ngaahi me’a ‘oku ngali ngali ‘oku fai ki ai ha hoha’a, pea ko e ‘uhinga ia ‘eku poupu ko ē ke tukuhifo mu’a ki he Komiti Kakato.

Tokanga ko e tukuaki’i mamafa ‘oku fai ke vakai’i Fale Alea ngāue ‘a ha sino ia ha kautaha

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole pē na’a lava ke u tokoni’i ‘a e Fakafofonga Sea. Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu pea mo e Fale Alea ‘o Tonga.

Sea ko e tokoni ia Sea, ko ‘etau toki a’u ‘atautolu ke tau fili ha komiti ke nau ōmai ‘o sio ‘i he ngaahi me’a ko eni Sea ‘i ha tu’unga ‘oku fakatu’utāmaki. Kole ia Sea koe’uhi ko e ngaahi

me'a ko eni ko ē 'oku 'osi fa'o pē ia 'o tu'u koe'uhi ko e lā pea mo e pou pou ki he kautaha ko ia Sea.

Sea ko e fa'u ko eni ko ē 'o e, tau pehē ko e me'a ko eni ko ē ki he pa'anga mālōlō, pea na'e 'ave ia 'o tuku 'i he sino mo hono ngaahi *mechanism* te ne lava 'o tali ui pē te ne hanga 'o *check and balance* 'o kapau 'e 'i ai ha me'a 'e fakatu'utāmaki. Te'eki ai ke tau a'u kitautolu ia ki he tu'unga ko ia Sea, ke tau ui ha fa'ahinga sino pehē ni ke nau ō mai 'o fai 'a e 'a'ahi ko eni Sea. Tukukehe ia kapau 'oku 'ikai ke 'ilo'i ia 'e he Pule'anga, ka 'oku 'i ai ha me'a pehē 'oku hoko, pea tau a'u ai ki he fa'ahinga tu'unga.

Sea 'oku ou tokanga au ia Sea ki he 'īmisi, 'oku 'ave 'aki 'a e fo'i founa ko eni, ko e 'īmisi ko ē kapau 'e tali 'e he Fale Alea ni, 'oku 'i ai 'a e fu'u me'a 'oku fehalaaki 'i he sino ko eni Sea. Kapau leva 'oku 'ikai ke fehalaaki 'a e sino ko eni pea fokotu'u atu 'e he Fale Alea, 'a e fa'ahinga komiti ke nau ō mai 'o *check*, 'e fēfē ha fua fatongia 'a e *CEO* pea mo e kakai ko eni, 'oku tau ō tautolu 'o *check* 'a e kakai 'oku tau falala ki ai, kae hili ko ia ia 'oku te'eki ai ke mahino mai ia kiate kitautolu 'oku 'i ai ha faihala ai Sea.

Ko e tukuaki'i ko eni Sea, ko e tukuaki'i 'oku mamafa, ke 'i ai ha sino makehe ke 'alu 'o fakasio 'oku 'i ai 'a e faihala 'oku hoko 'i he sino ko eni Sea, Sea mālō Sea.

Lord Nuku: Ko e ki'i fakatonutonu atu pē 'Eiki Sea, ko e fakatonutonú 'Eiki Sea, 'oku ngofua ke fokotu'u mai ha fokotu'u ki ho Fale Alea, 'o fekau'aki pea mo e fa'ahinga me'a ko eni 'oku fekau'aki mo e Pule'anga pea mo e Fale Alea. Ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke nau me'a mai pē nautolu 'oku maau pē 'a e 'u me'a ia. 'Oku 'uhinga 'a e fokotu'u atu 'Eiki Sea he 'oku 'i ai 'a e puipuitu'a, he 'oku fai 'a e feme'a'aki ki ai ke hoko atu 'a e fokotu'ú. Ka 'oku 'ikai tonu ia ke nau me'a mai pē nautolu ia 'oku faka'ofu'ofa pē ...

Tokanga ko e sino 'oku feinga ke vakai'i he Fale Alea 'oku 'ikai ko ha sino ia 'a e Pule'anga ko e kautaha ia

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea, ko e fakatonutonu Sea ko e sino ko ē na'e me'a atu ki ai 'a e Minisitā Pa'anga, 'oku 'ikai ko ha sino ia 'o e Pule'anga 'oku 'i ai hono lao 'o'ona, 'oku nofo pē ia ai, ko 'ene ha'u pē 'ana ia 'o fakamatata mai ki he Pule'anga ko e me'a eni 'oku hoko, ka ko e sino pē ia 'iate ia pē.

'A ia ko e fakatonutonu ia ki he ...

<005>

Taimi: 1105-1110

'Eiki Palēmia: ... he Fakafofonga ki he Fakafofonga Nōpele. Ka ko e uá pe Sea ko e fakatonutonu atu pe ke toe hoko atu pe eni ia he fakatonutonu 'e Sea. Ki he Pule'anga mo e Fale Alea mahino ia 'oku 'i ai 'a e *oversight role* 'a e Fale Alea.

'A ia te tau lava 'o 'ai ha tohi fekau, ha komiti fili ki ha ki'i pisinisi tau'atāina *private sector* 'e lava 'o 'ai ha'atau ...

Lord Nuku: Sea ko e fakatonutonu atu pe ko e fakatonutonu mai 'oku ou hala?

'Eiki Palēmia: 'Io ko ho'o hala ko ho'o pehē mai ko e me'a ko eni 'oku fekau'aki pe mo e Pule'anga kae 'ikai ke ke fakatokanga'i 'oku 'alu atu eni ia ki he sino 'i tu'a.

Lord Nuku: Ka ko u lave'i pe 'Eiki Sea 'a e pa'anga ko eni mo hono tūkungá.

'Eiki Sea: Ko ia 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga ia 'eku tokoni atu.

'Eiki Sea: 'Oku tonu ho'o me'a 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku: 'Oku mau he 'oku te'eki ai mahino ia pe 'oku mau pe ta'emaau ia Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea kae faka'osi atu 'eku ki'i ...

'Eiki Sea: 'Eua 11 'oku 'ikai ... 'osi mahino ia ki he Sea ho'o poini. Hou'eiki ko e me'a ko eni 'o kapau te tau toe lōloa pea mou feme'a'aki ai he Komiti Kakato 'o kapau 'e lī taula pe Pule'anga 'ikai ke nau toe fie talanoa ki ai. Ko e me'a ia e Pule'anga ke fakahā 'enau loto 'i he'etau pālōti. Ko e fokotu'u eni kuo 'osi 'omai 'e Tongatapu 4 ke tukuhifo e me'a ko eni ki he Komiti Kakato ke fai hano alea'i pe te tau tali ke fa'u 'a e komiti fili ko eni pe 'ikai. Ko e me'a ko eni 'oku 'omai mei he Pule'anga ko e sino fakalao 'eni pea 'oku 'i ai 'a e founa ke vakai'i 'a e ngāue ko ia he 'oku tu'utu'uni e lao ia ki ai. Te'eki ke tau ma'u 'etautolu ha fale'i fakalao pe 'oku 'i ai ha'atau mafai ke tau vakai'i pe 'ikai.

Ko e fokotu'u ko eni 'e taha 'oku me'a mai he 'Eiki Palēmia ko e hā e 'uhinga 'oku tau toutou fa'u ai e ngaahi komiti filí 'oku 'i ai pe me'angāue lolotonga ke tau ngāue'aki hangē ko e Komiti Pa'anga ko e Sea ko Tongatapu 5. Hangē ko e tohi fehu'i te'eki ke tau ngāue'aki 'etautolu e me'a ko ia 'oku tau fa'u komiti tautolu ia lolotonga 'oku 'i ai e me'angāue 'a e Fale Alea ke tau ngāue'aki. 'Oku 'ikai ko e feitu'u eni ke fai e feme'a'aki he 'isiu ko eni Hou'eiki, kapau 'oku loto ki ai e Fale mou feme'a'aki ki ai he Komiti Kakato. Te u kole ki he Kalake ke tau pālōti.

Mateni Tapueluelu: Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4 me'a mai.

Fiemālie Tongatapu 4 ke tukuhifo ki he Komiti Pa'anga 'ene fokotu'u

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea kae pehē pe ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea kapau ko e option ia 'oku pehē he Hou'eiki Pule'anga ke fakahoko'aki e ngāue pea tukuhifo ki he Komiti Pa'anga. Ko eni 'oku me'a mai e Sea e Komiti Pa'anga Sea kapau ko ia 'e fiemālie pe motu'a ni ia kae tukuhifo ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea mo e Hou'eiki 'oku mahino pe ki he motu'a ni 'oku fakahoko mai ko e sino ko eni nau lau e lao ko e *autonomous body* pea 'oku 'i ai pe hono malu Sea pea 'oku toe 'i ai pe hono fakatu'utāmaki lahi 'o'ona kapau 'oku loka 'i loto pea tapu ke toe vakai ha taha ki ai, ka 'oku kaunga ki ai 'a e pa'anga 'a e fonua.

'Eiki Palēmia: Sea malanga ia ka tau *vote* ā. Ko 'etau tali 'a e fokotu'u 'oku 'oatu 'ave ā ki

he Komiti Pa'anga, kapau 'oku fie malanga ia te mau fakatonutonu atu 'emautolu 'ene ngaahi me'a 'oku 'omai. He 'oku siolalo ia ki he kau poate ko eni, kau ai e kau takilotu mo e me'a he poate sino'i me'a, kau ai pea mo e kau Fakafofonga 'a e Pule'anga. 'A ia ko 'eku 'uhinga pe 'a'aku Sea 'o kapau 'oku ...ko e fokotu'u ē tali ia he Pule'anga ke 'alu hifo 'o fai ha alae'pē ai 'i he Komiti Pa'anga mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia, Tongatapu 4 kātaki 'o fakama'ala'ala mai *TOR* pē ko e *Term of Reference* ke tukuhifo ki he Komiti Pa'anga ho fokotu'u.

Fakama'ala'ala Tongatapu 4 he talafatongia ke tukuhifo ki he Komiti Pa'anga

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea ko e 'uhinga ia 'o e fokotu'u ke tukuhifo he ngaahi lpē pe ko ē 'o e fokotu'u ke fakappēpau'pēmai pe 'a e tu'unga 'oku malu 'a e pa'angá, fakalao pea fakapotopoto 'a e founa ko ē 'oku tokanga'i'aki mo *invest*, tokanga'i mo *invest* 'a e pa'anga mālōlō 'a e kakai 'Eiki Sea tatau pe *private* mo e *public*. Ka ko e fokotu'u ia Sea kapau ko e loto ia e Pule'anga 'oku lava ke fakahoko fatongia ko eni 'i he Komiti Pa'anga pea 'oku pou pou atu pe motu'a ni mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'Eua.

Tokanga ki ha tali Pule'anga fekau'aki mo e fokotu'u na'e fakahoko atu ki ai mei he Tepile kau Nopele

Lord Nuku: Tapu pe pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko 'eku 'uhinga pe 'a'aku ia ko 'eku fie fakahoha'a atu. Ko e fie fakahoha'a atu au he fokotu'u na'e 'oatu he efiāfi Tu'apulelulu mei he Fakafofonga Nōpele ko ē Tongatapu. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku ma'ama'a Sea, efiāfi Tu'apulelulu pea tuku ai e Fale. Na'e 'ikai ke 'i heni 'a e motu'a ni, ka ko u ...

'Eiki Sea: Ko ia 'Eiki Nōpele tau lolotonga ngāue eni ki he 'asenita fika 5.1 te u toki tuku atu e faingamālie e ngaahi me'a makehe. Na'e 'osi tālanga'i he Fale 'a e 'isiu ko ena he uike kuo'osi.

Lord Nuku: Ko ia na'a ku pehē 'e au ia 'e 'omai he 'aho ni. Ko e 'uhinga pe ia 'eku fakahoha'a atu he na'e 'ikai ke u 'i heni, pea ko u tui 'oku tonu ke 'omai he 'aho ni 'a e fokotu'u ko ia, 'a eni ko eni fokotu'u na'e fokotu'u atu he 'Eiki Nōpele ki he Palēmia mo e Pule'anga...

<007>

Taimi: 1110-1115

'Eiki Sea : ko ia na'e 'osi tufa e tohí he Tu'apulelulu uike kuo 'osi.

Lord Nuku : Ko ia.

'Eiki Sea : Ka na'e 'i ai e kole 'a e 'Eiki Palēmiá ke tukuange ki ai 'i he uike kuo 'osi.

Lord Nuku : Ko ia ko 'eku lave'í pē Sea na'e 'osi 'omai pē 'ene me'a 'ana ia 'o tali, 'o tali mai 'a e me'a ko ē na'e fakahoko atu ko ē ko ē 'e he 'Eiki Nōpele. Ka ko e me'a ko ē 'oku fai

ki ai e hoha'a, he ko u lave'i 'oku vave e tuku ia 'a e Falé, ka ko e me'a ia ko eni 'oku fu'u mahu'inga ia ke tukuange ki 'alu.

'Eiki Sea : 'Eiki Nōpele kātaki, ko e 'uhinga ia 'oku tonu ke mou me'a mai ai ki he Falé, he na'e fakahoko e ngāue ko eni he uike kuo 'osi Tu'apulelulú. Pea na'e toloi ai e Falé koe'uhí na'e tuku ki he 'Eiki Palēmiá na'e 'osi 'i ai 'ene tali ki he tohi ko ē na'e tufa mei he Hou'eiki Nōpelé pea mo e malanga na'e fakahoko 'e he 'Eiki Nōpele ko eni 'o Tongatapu.

Na'a tau kamata 'aneuhú na'a ku kole atu Hou'eiki ko 'etau me'a makehé ke mou 'uluaki poaki mai he kamata 'a e Falé, pea na'a ku 'osi tu'utu'uni 'aneuhu te tau nofo ma'u 'i he 'asenitá, 'u me'a makehé te tau toki vakai 'i ha'atau foki mai he 2:00. Kole atu pē 'Eiki Nōpele ke faka'apa'apa'i 'eku tu'utu'uni.

Lord Nuku : Ko ia Sea.

'Eiki Sea : Pea ke me'a hifo kae hoko atu 'etau ngāué he na'a ku 'osi kole atú ke toki 'ai 'a e 'u me'a makehe kapau te mou poaki mai, te u toki vakai he 2:00. Kae hoko atu e ngāue 'a e Fale.

Lord Nuku : Ka na'a ku 'uhinga au Sea 'oku 'ikai foki ko ha mea' makehe eni ko e me'a eni ia na'e fokotu'u atu ia.

'Eiki Sea : 'Eiki Nōpele, te u fakamatala tu'o 2 atu e me'a na'e 'osi fakahoko he Tu'apulelulú pea 'e toki 'oatu ha'o faingamālie ke ke me'a ki he *hansard* he na'e 'osi hā pē ai e lekooti.

Lord Nuku : Mālō Sea, ka na'a ku pehē 'e au te tau hoko atu ki ai. Ko e 'uhinga ia 'eku 'ohaké koe'uhi ke hū atu he ngaahi fokotu'u. Pea ko eni ia kuo 'osi ia, kae toki 'ai ia ha fokotu'u ia 'amui ange.

'Eiki Sea : Tau nofo ma'u pē he'etau 'asenitá Hou'eiki. 'Oku 'i ai e founa fakalao mo e ngaani tu'utu'uni 'oku tau muimui ki ai, pea ko ia eni na'a ku 'osi fakahā atu he pongipongí ni, te tau faka'osi 'etau 'asenita ko eni. Kapau 'oku 'i ai ha'o me'a makehe, mou 'uluaki poaki mai fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uni, pea na'a ku 'osi faka'atā ki Ha'apai 12, ko e 2:00 'o kapau te tau lava 'o fai e ngāue ko ē 'oku tuku mai ki he 'asenitá Hou'eiki. Te u faka'atā atu 'a e me'a makehé 'anai he 2:00. Pea kapau te mou toutou vili mai, te u tāpuni ai pē e matapā ko ia 'oua 'e toe fai ha me'a makehe. Mou me'a hifo ki he 'asenitá 'oku a'u ki he peesi hono 3, ko e me'a makehé 'oku fa'a 'osi fakamuimui taha fika 10 he'etau 'asenita. Kuo pau ke tau muimui ki he'etau founa ngāué Hou'eiki.

Lord Nuku : Kātaki fakamolemole pē 'Eiki Sea. Ko e 'asenitá mo e me'a kotoa ko iá ko e me'a pē ia 'a e Feitu'ú na, 'oku 'uhinga ai hono 'oatu. Ko e anga ia e lave'i ko ia 'a e motu'a ni Sea. Ko hono fakahoko atú, 'oku lava 'e he Feitu'ú na ke liliu e 'asenita. Ko e mafai ko iá 'oku 'i he Feitu'ú na ia. Ka ko 'eku fakahoko atu pē.

Paula Piveni Piukala : Sea ke 'omai mu'a ha faingamālie ke u ki'i tokoni atu pē ki he...

'Eiki Sea : 'Ikai Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala : Sea ko ‘eku ‘uhinga au ki he 5.1, ko e ‘uhingá ko e ongoongo ia na’e tuku mai he letiō kuo ‘osi ‘i lalo ‘a e *threshold* ia ‘a e *liquidity* ‘a e Pangikē Fakalalaka ‘a ia ko ē ‘oku ‘inivesi ai ‘a e pa’anga ko eni e *Retirement Fund*.

‘Eiki Sea : Tongatapu 7 ko e me’a ko ená ke vakai ki ai ‘a e Sea ‘o e Komiti Pa’angá ‘o kapau ‘e tukuphifo eni ki ai hili ha’atau pāloti ...

Paula Piveni Piukala : Ka ko ‘eku ‘uhingá foki Sea kuo ‘osi *public* ia. Tatau pē ia mo e tali ko ē ko ē ‘a e Pule’angá ki he tohi ko ia mei he ‘Ene ‘Afió. ‘Osi *public* ia, ‘osi hoha’a e fonuá ia. Hoha’a e kakaí hoha’a e fonuá ke malu ‘enau pa’anga. ‘Oku ou tui ai ki he Nōpele ko ení ke tau *address* ke tau liliu ‘etau ‘asenitá ‘o *address* e me’a ‘oku mamafa ki he loto mo e ‘atamai e kakai Tonga. Hoha’a lahi faka’ulia. Ko e hā hono ‘uhingá? Ko e fakavalevale ‘a e fakafōtunga ‘a e Pule’angá ‘o ‘omai ‘o *public* he letiō ‘enau tali ki he me’a ko eni.

‘Eiki Palēmia : Sea ko ‘etau ... eni Sea pē ‘e tuku ke tau muimui ki he’etau tu’utu’uni.

Paula Piveni Piukala : Sea mahino pē ia.

‘Eiki Palēmia : Kapau ‘oku nofo pē ia ‘o...

Paula Piveni Piukala : *But in time of disaster* ‘oku pau ke liliu ‘etau palani ngāué he ‘oku ai e me’a ‘oku hoha’a ki ai e fonua. ‘Oku ‘ikai ke u ongo’i Sea ...

‘Eiki Palēmia : ‘E Sea ...

‘Eiki Sea : Tongatapu 7 kātaki mo me’a hifo ki lalo. ‘Oku ‘i ai pē ho’omo mo’oni Hou’eiki, ka ko e founa ngāue ‘oku tau fakahoko ‘i Fale Alea, ‘oku fakatatau ki he tu’utu’uni pea mo e lao. ‘O kapau kuo ‘osi *public* ko e hā e ‘uhinga ‘oku mou toe ‘eke mai ai ‘i Fale ni ‘o kapau kuo ‘osi mea’i ‘e he fonua ‘a e me’a ko eni ‘oku mou fehu’i. Ko e me’a ia ‘oku ou kole atu ai Hou’eiki ke tau ngāue’aki ‘etau tu’utu’uni tau taliui ki he’etau laó, ‘o muimui he founa ngāué. ‘Oku ‘ikai ke fakatikitato tau pehē holo pē hangē ko e havili.

Paula Piveni Piukala : Sea ko e fekumi ‘a e motu’a ni ke tau ngāue’aki e ‘uhinga lelei. ‘Oku hoha’a ‘Ene ‘Afió, hoha’a e kakaí, hoha’a e Hou’eiki ka tau hanganoa ...

<008>

Taimi: 1115 – 1120

Paula Piveni Piukala: ... pe tautolu hē. Ko e ‘ai ke ‘oatu ‘etau lao ko ení ke fakamo’oni mai ai ‘a hai.

‘Eiki Palēmia: ‘E Sea ko e fakatonutonu atu na ‘oku kau e Fakafofonga ‘o Tongatapu 7 he ‘aofi vala ‘Ene ‘Afió, toutou me’a ai ki he ngāue’aki ‘a e finangalo ‘Ene ‘Afió, tuku ia, me’a mai pe koe ki he me’a

Paula Piveni Piukala: Sea ‘ilo’i kapau na’a nau pule’i lelei e tukuhaú ‘ikai ke u toe me’a au ki he finangalo ‘Ene ‘Afió. Ka na’e Tō Folofola mai ‘Ene ‘Afió

‘Eiki Palēmia: Ko ia, ‘oku ‘atita mai eni Sea ‘a e ‘akauni ‘a e Pule’angá meí he Pule’anga atú ‘o a’u ki he Pule’anga kuo ‘osí ‘o a’u mai ki he Pule’angá ni ‘oku ‘atita’i ‘o ‘omai ki Falé ni Sea. ‘Oua ‘e ngāue’aki e ngaahi

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ‘uhinga ‘eku hoha’á

‘Eiki Palēmia: Me’a ko ē ke fanongo mai ‘ene kau Feisipuká mo e ngaahi me’a pehē

Paula Piveni Piukala: He ‘oku ‘ikai napangapangamālie, a’u eni ki he Komiti Fili ‘a e Lulutaí

‘Eiki Palēmia: Pea ko e fakatonutonu ia Sea, ko ‘eku ‘uhingá eni kapau

‘Eiki Sea: Hou’eiki mo me’a tahataha mai pē, Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: A’u eni ki he komiti

‘Eiki Sea: ‘Okú ke pou pou ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 4 pe ‘ikai ko e me’a ia ‘oku tau pāloti ko eni he taimi ní.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ‘eku fakamalanga atú ke tau sio fālahi ki he ‘isiu ko eni Sea. A’u eni ki he Komiti ko eni e Lulutaí, te’eki ai ke ‘omai ‘e he Pule’angá ia ha fakamatala pa’anga fekau’aki mo e silini ko íá

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu ia Sea

Tapou Sea ki Tongatapu 7 ke muimui ki he ‘asenita e Fale

‘Eiki Sea: Tongatapu 7, me’a hifo ki he ‘asenitá fekau’aki eni pea mo e Poate Sino’i Mālōlō pea mo e pa’anga inivesi e kakaí ke fai ha vakai ‘a ‘etau komiti pa’angá ki he pa’anga ko íá pe ‘oku malu pe ‘oku muimui he laó pe ‘oku ‘i ai ha ngaahi palopalema mo e ‘ū nō. Ko e hā ‘ene felāve’i pea mo e Lulutaí mo e me’a ‘okú ke me’a mai ki aí. Nofō ma’u he ‘asenitá Tongatapu 7. ‘Okú ‘i ai e founa ngāue ‘oku tau muimui ki ai ‘asenita ‘oku taha pe 5.1. Ko e hā ho’o pou pou pe ko ho’o ta’epou pou ki he me’a ko ē ‘oku fokotu’ú.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga foki Sea ‘eku fakafekaukau’akí he ko e *Retirement Fund* ‘oku talamai ‘e he Pule’angá ‘oku nau fakatau sea he Lulutaí. Talamai ‘e he, ‘oku nau *share* ‘i he Pangikē Fakalakalaká ka ‘oku ‘osi ma’u e fakamatala meí he *National Reserve Bank* ‘o e fonuá ni kuo ‘osi ‘i lalo ko e *liquidity* na’e valungofulu tupu miliona, kuo ‘osi ‘i lalo ia he 2 milioná. ‘Osi taimi ke *wind up* ‘a e pangikē ko eni ka ‘oku ‘i ai e *Retirement Fund*. Ka ko ‘eku ‘uhingá Sea ko e ‘atitá telē ē kuó ne ‘osi talamai, fiu feinga kia kinautolu ke ‘omai e fakamatalá.

‘Eiki Palēmia: Sea ke ke fakatokanga’i Sea he ‘ikai pe ke ne tali ‘e ia ha toe me’a kehe

Paula Piveni Piukala: Ka tau *address* mu’a e me’a ko eni

‘Eiki Palēmia: ‘Okapau ‘e tali eni, ui ‘e he Sea e Komiti Pa’anga ‘aefiafi ha’amou fakataha ‘o ha’u meí ai e me’á. Ka ko e hā e toe me’a ia ‘oku toe tokanga ki aí

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku poiní ‘aku ia

‘Eiki Palēmia: Ko e *propaganda* pe ke ‘ai ke fanogo mai ‘ene kau tama ko ē

Paula Piveni Piukala: Lolotonga ‘emau

‘Eiki Sea: Hou’eiki, Tongatapu 7, mahino e me’a ko ē ‘okú ke me’a mai ki aí ke felāve’i e ngaahi ‘isiu ko ená ka ‘oku lolotonga ‘i he fokotu’ú, tānaki ia ki he kaveinga ngāue ‘a e Komiti Pa’angá ‘o ka tali ‘e he Falé ke tukuhifo e ‘ū me’a ko ení ki ai.

Paula Piveni Piukala: Fakamolemole pe Sea, ko ‘eku hoha’á ‘a’aku ia he ‘oku maumau taimi ha’atau fai ha ngāue lolotonga ko iá ko e *attitude* tali fehu’i e Pule’angá ‘oku ‘ikai pe ke *co-operate* nautolu

‘Eiki Palēmia: ‘Oku tuku pe Fakafofongá ni ia ke fa’iteliha he Falé ni Sea. Ko ‘ene tu’o fiha eni ‘ene talangata’a ki he Feitu’una

Paula Piveni Piukala: Sea

‘Eiki Palēmia: ‘E anga fēfē ke tau muimui ki he Tu’utu’uni ...

Paula Piveni Piukala: Kole mu’a ki he Palēmiá ke tuku ho fatongiá ka koe. Te ke toe ha’u koe ‘o Sea

‘Eiki Palēmia: Pea kapau ‘oku ne tukunoa’i ‘e ia. Ko ‘eku ‘eke eni ki he Seá

Paula Piveni Piukala: Te ke toe ha’u koe ‘o Sea?

‘Eiki Palēmia: Ke ke ‘ilo’i ‘oku ‘i ai e Sea, ke ke mea’i ‘oku ‘i ai e Sea.

Paula Piveni Piukala: Te’eki ai ke mou tali mai ki he pa’anga tukuhau e fonuá pea mo e pa’anga e *Retirement* he ‘u me’a ko eni e Lulutaí.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Palēmia: Tuku pe ā ke fa’iteliha ā ia.

‘Eiki Sea: Me’a hifo ki lalo, Tongatapu 7. Te’eki ai ke mahino ki he Seá pe ko e hā ho’o fokotu’ú. ‘Okú ke tānaki mai ki he kakano e ngāue ‘oku tonu ke tukuhifo ki he Komiti Pa’angá.

Fokotu’u ke liliu ‘asenita Fale Alea kae talanoa’i me’a mahu’inga talanoa ki ai e fonua

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku fokotu’ú ‘aku Sea ko u poupou au ki he ‘Eiki Nōpele ‘a ‘Euá ke liliu ‘etau ‘asenitá ‘o talanoa he me’a mahu’inga ‘oku hoha’a ki ai e fonuá. Tuku e ‘ai līpooti ia ko ē he ‘oku a’u eni ki he ‘Atitá, a’u eni ki he Komiti Filí ‘oku ‘ikai ke *provide* mai ‘e he Pule’angá ia ha me’a. Tau *address* e me’a ko ení ke nau fakapunopuna ‘Ene ‘Afió, fakapunopuna e kau Nōpelé, a’u eni ki he’emau foktu’u e kau Fakafofonga e kakaí, ‘oku fakapunopuna mo ia ki tu’a.

‘Eiki Palēmia: Sea

Paula Piveni Piukala: Pea ‘oku hā leva ai

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu, tuku e tā ia, ko e me’a ia e kakai fakapo’uli

Paula Piveni Piukala: Pea te u ‘ai au ‘i fē?

‘Eiki Palēmia: Fa’iteliha koe

Paula Piveni Piukala: ‘A ē pe ko eni na’á ku fakahū pilīsone ‘i Fisí ko ho’o ngāue, na u ‘ai ‘e au fu’u me’a ko iá ‘ia koe ke ke

‘Eiki Palēmia: Mālie, mālie, ‘oku ta a’u ki he tu’unga ‘oku tau talanoa pehē ai Sea ho Falé. Ko e me’a ‘oku kole atu ai

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia me’a hifo ki lalo

‘Eiki Palēmia: Pe ‘okú ke tuku ke fa’iteliha e Fakafofonga heni pe ‘ikai

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele me’a hifo ki lalo, kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti

Kole Tongatapu 4 ke fakakau atu ki he Komiti Pa’anga he ‘oku ‘ikai mēmipa ia ai

Māteni Tapueluelu: Kole pe Sea, tapu mo e Feitu’u na ke fakakau atu pe motu’á ni he komiti he ko ‘eku fokotu’u pe ‘oku ‘atā pe ke, ‘i he Komiti Pa’angá, hono tuku hifo ko ē ki he Komiti Pa’angá Sea he ‘oku ‘ikai ke u kau au he Komiti Pa’angá.

‘Eiki Sea: Kalake ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fokotu’u ‘a Tongatapu 4 fekau’aki pea mo e ‘Asenita Fika 5.1 pea mo fakakau atu pe ‘a Tongatapu 4 koe’uhí ko ‘ene fokotu’u ki he Komiti Pa’angá

Lord Nuku: Sea ko e ki’i fehu’i pe mu’a Sea

‘Eiki Sea: Me’a mai

Lord Nuku: Ko e fehu’i atú pe he ‘ikai ke lava hangē ko e fokotu’u ko ení, ke alea’i pē ‘e he Komiti Kakató kae tuku ‘a e Komiti Pa’angá ...

<010>

Taimi: 1120-1125

Lord Nuku: ... ko u lave’i ‘e au ‘a e Komiti Pa’angá he ‘oku ou kau he Komiti Pa’angá mo hono natulá. Ko e ‘uhinga ia ‘eku kole atú ...

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē.

Lord Nuku: Ko ‘eku kolé pē ‘a’aku ia pea kapau ‘oku loto pē e Fakafofongá ia ke tuku hifo ki he Komiti Pa’angá ...

Mateni Tapueluelu: Ko u kole pē Sea pe ‘e laumālie lelei e 'Eiki Nōpelé ke, he ‘e tukuphifo pē ko ē Komiti Pa’angá pea toe *report* mai pē foki ‘a e olá. Ko e, ka ‘e lelei ange e Komiti Pa’angá he ‘e lava ke tākaki mai e fakamatalá mei tu’a. Ko e feme’a’aki ia he Komiti Kakatō ko e hā pē me’a ‘e ...

'Eiki Sea: Tongatapu 4 ‘oku ‘osi mahino kia au e me’a ko ení.

Mateni Tapueluelu: Mālō.

'Eiki Sea: Ko e hā e ‘uhinga ‘oku tau fefokifoki’aki aí. Na’e kamata e me’a ko ení ke tukuphifo ki he Komiti Kakatō pea liliu mai ‘e Tongatapu 4 koe’uhí ko e fokotu’u ko eni ‘a Tongatapu 5 ke tukuphifo ki he Komiti Pa’angá.

Lord Nuku: Sea holomui atu e fokotu’u na’e ‘oatú ia Sea.

Pāloti ‘o tali tukuphifo fokotu’u faka-Fale Alea Tongatapu 4 ki he Komiti Pa’anga e Fale Alea

'Eiki Sea: Mālō. Hou’eiki tau pāloti. ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fokotu’ú, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Kapelieli Lanumata, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu’iha’angana, 'Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Oku loto ki ai e toko 20.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tukuphifo e ‘asenita ko ení ki he Komiti Pa’angá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Fokotu’u faka-Fale Alea fika 9/2023

'Eiki Sea: ‘Asenita fika 9/2023 ke tukuphifo ki he Komiti Pa’angá ke fakakaukaua ‘a e tūkunga fakalao hano fakafoki pea, ‘a e ngaahi me’alele motu’a ‘a e ngaahi vahenga Fale Aleá ‘a ia kuo fakafoki ki he Fale Aleá koe’uhí ko e koloa na’e lesisita mo laiseni ‘i he ngaahi vāhenga filí pea na’e ‘ikai ke lesisita ia ko e koloa ‘a e Pule’angá. Kole atu ki he kalaké ke lau mai ‘a e Fokotu’u Faka-Fale Alea ko ení.

Kalake Tēpile: Fokotu’u Fika 9/2023

‘Aho 31 ‘o Ma’asi 2023

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘a e tohi fakahā ‘o e Fokotu’u Faka-Fale Alea ‘oku hā ‘i laló fakatatau mo e Tu’utu’uni Fika 79(1) ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha mo e ngaahi fatongia ‘o e Fale Alea ‘o Tongá.

Fokotu’ú:

Ke tukuhifo ki he Komiti Pa'angá ke fakakaukaua 'a e tūkunga fakalao hano fakafoki mai, hano fakafoki mai pē 'a e ngaahi me'alele motu'a 'a e ngaahi vāhenga Fale Aleá 'a ia kuo fakafoki ki he Fale Aleá. Koe'uhí ko e koloa na'e lesisita mo laiseni ia 'i he ngaahi vahenga filí pea na'e 'ikai ke lesisita ia 'i he koloa 'a e Pule'angá.
Faka'apa'apa atu,

Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Fale Alea
Vāhenga Tongatapu 4

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Fakama'ala'ala Tongatapu 4 he Fokotu'u faka-Fale Alea fika 9/203

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he 'Eiki Palēmiá mo e Tama Pilinisi, Hou'eiki Mēmipa Fale Aleá. Hou'eiki ko e fokotu'u ko ení ko e kole pe eni ia ke fakama'ala'ala pea tukuhifo ki he Komiti Pa'angá 'a e tu'unga fakalao ko ia 'a e ngaahi me'alele 'oku 'omai ke tau ngaue'aki pea, 'oku laiseni ia 'i he ngaahi kosilio fakafo'ituituí. Pea 'oku laiseni 'a e ngaahi kosilió ia 'i he Leipa mo e *Commerce* ko e sino makehe. Pea ko e fepaki pehé ni 'a e Tu'utu'uni ko ia 'a e Falé pea mo e sino ngāue foki e kosilió pea mālohi leva 'a e Tu'utu'uni ia ko ē 'a e Falé 'o fakafoki mai e 'ū me'alelé.

Ka ko e tokangá pē ke fakapapau'i ange he ko e koloa ko ia 'oku 'omai ki he ngaahi kosilió ko e koloa pē eni ia 'oku tu'utu'uni ko ē ke fakafoki, ke fakafoki mai ko ē ki he Fale Aleá 'e Hou'eiki.

'I ai e ngaahi loli 'a e Pule'angá 'oku 'ave ki he ngaahi kosilió kau ai 'a e kosilio 'a e motu'á ni. Ko e fakamatala ko ē 'oku 'omai mei he 'Atitá 'oku liliu e laiseni 'o e ngaahi loli Pule'anga ko iá ke fakafoki 'o *private*. Ko hono 'uhingá ko hono foaki ko ē ki he ngaahi kosilió. 'A ia 'oku mahino 'oku kehekehe 'aupito 'a e Pule'angá ia mo e kosilió, 'oku 'ikai ke pehē ko ha koloa pē 'oku 'ave ki he kosilió ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

Mateni Tapueluelu: Ko e me'a 'a e Pule'angá.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu'u na Sea kae lava pē ke u tokoni. Ko e 'ai pē au ke ki'i fakama'ala'ala koe'uhí ko e ngaahi me'a ko eni 'oku ne 'omai Sea. Ki'i fakatonutonu pē 'a e me'a ko eni fekau'aki mo e ngaahi lolí.

Mateni Tapueluelu: Pea ko e fokotu'ú ia ke tukuhifo ki he Komiti Pa'angá ke vakai'i ai Sea pea toki 'omai. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e ki'i tokoni. Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e Fale 'eiki ni. Sea mahalo ko e me'a ke mahinó ko e ngaahi loli pē eni ia na'e kole he ngaahi feitu'u vāhenga filí ke 'oange kiate kinautolu. Pea kuo pau ke ...

<002>

Taimi: 1125-1130

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ke nau mapule’i kakato pea nau, ka ‘i ai ha ngaahi me’a ‘e hokó ‘ikai ko ha me’a ia ‘a e Pule’anga Sea, ‘ikai ko ha ngaahi koloa ia ‘a e Pule’anga. Pea na’e foaki hangatonu eni ia ki he ngaahi kosilio ‘o e ngaahi vāhenga. Sea ko e me’a ia ko ia kapau ‘oku toe laiseni ia ‘i ha feitu’u kehe Sea, ‘oku ‘ikai ke tui ki ai ‘a e motu’a ni.

‘Oku tonu ke fakapapau’i ‘a e me’a ko eni na’e foaki pea ma’a e vāhenga. Sea mahalo ko e fakatonutonu pē ia ke fanongo mai ke mea’i ho Fale pea mea’i ‘e he kau Fakafofonga ko e totonu eni ‘oku ‘oatu. Kapau leva ‘oku toe fai ha me’a kehe ki ai, ‘oku ou tui Sea ‘oku hala ia.

Māteni Tapueluelu: Sea ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino ki he motu’a ni pē ko fē koā ‘a e me’a ‘oku fakatonutonu he ko hono ‘uhingá ko e me’a ko ē na’a ku fakahoko atu, na’e foaki ki he vāhenga. Ko e ‘u loli na’e foaki ki he ‘u Kosilio Vāhenga, ‘ikai ko ha taha ka ko hono foaki ko ē ki he ‘u vāhenga ‘oku liliu ‘a e peleti fika mei he Pule’anga he ‘oku ‘alu ki he vāhenga.

‘A ia ko e poiní ko e taimi ko ē ‘e foaki ai ha me’alele ki he vāhenga pea foki ki he Pule’anga, koloa ‘a e Pule’anga ‘o fakatau atu hangē ko ia ko hono fakafoki mai ki heni. Ko e me’a ia ‘oku kole ke fakama’ala’ala he ‘oku ha’u ko ia ‘oku kei tu’u ia ‘a e ‘u peleti fika ia ‘i he ngaahi hingoa ko ē ‘o e kosilio. Ka ko e kole ke ki’i fakama’ala’ala ke tukuhifo pē ki he Komiti Pa’anga, pea toki fakafoki mai, mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu pea mo e komiti. Sea kapau leva ‘oku a’u ia ki he tu’unga ko ia Sea. Pea ko e palopalema faka-kosilio fakafeitu’u ia, na’e mahino ‘aupito ‘a e ‘uhinga ia pea mo e taumu’a ‘a e Pule’anga. Ko e ‘ave ki he vāhenga, pea kapau leva ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a pehē ia ko ha me’a fakafeitu’u ia ...

Māteni Tapueluelu: Sea fakatonutonu pē, ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku mahino’i ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘a e me’a ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e motu’a ni Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu he ‘oku ne ‘omai ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke mahino’i ‘e he ‘Eiki Minisitā.

Māteni Tapueluelu: ‘Oku ‘uhinga Sea ki he ngaahi me’alele ‘oku kumi ‘e he Fale Alea, ko e pa’anga *constituency office* ‘o ‘ave ki he vāhenga.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakamolemole atu Sea ta ko e me’a kehe ena ia ‘oku ‘uhinga mai ki ai.

Māteni Tapueluelu: Ko e me’a kehe ha, ko e fokotu’u e ‘a e motu’a ni Sea ko ia ‘oku ha’u mo e me’a kehe. Ko e fokotu’ú ‘a e motu’a ni ...

‘Eiki Palēmia: Sea ‘oku ou poupuu atu ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 4, ke ‘ave ki he, mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku mahino pē kia au ‘a e me’a ko eni ‘oku mou me’a mai ki ai, ko e ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘uhinga ia ki he ngaahi pa’anga tokoni, ‘oku ‘ave hangatonu ki he kosilio. ‘Oku me’a mai ‘a Tongatapu 4 ia ‘i he pa’anga na’e fakatau ‘aki ‘a e pa’anga ‘Ofisi ‘o e Fale Alea ke fakaivia ‘aki ‘a e kosilio. Ko ‘eku tokoni atu pē Tongatapu 4, ‘oku ou tui ko e me’a ko eni ko e ‘eke fakalao he ‘oku ke me’a mai pē koe ki he tūkunga fakalao, na’a fakapotopoto

ange ke ave ki e Komiti Lao ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Ateni Seniale, na’a tokoni ki he fale’i fakalao ‘oku ke kumi.

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea ‘a e tokoni.

‘Aisake Eke: Sea, ki’i fakahoha’a atu pē tapu mo e Feitu’u na mo e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 4.

‘Aisake Eke: Sea ko e koloa ko ē ‘a e Pule’anga ‘oku ‘i ai hono tu’utu’uni ‘ona ‘oku mea’i pē ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘i he lao ko ē ki he *Public Finance Management Act*. Ko e koloa kotoa pē ‘oku ‘i ai ‘a e komiti ia, ‘a ia tatau ai pē pē ko e pa’anga tokoni mo e hā, ko nautolu ia ‘oku faitu’utu’uni ko ē ke ‘ave, pea ‘oku ‘alu ia mei ai ki he Kapineti ‘o toki tali ko ē ‘o ‘alu kitu’a. Koe’uhi ke mahino pē ‘oku, ko e halanga ia ko ē ‘oku ‘alu ‘aki, tatau ai pē mo ha me’a ‘i Fale Alea ni. Ko e ha’u pē ha koloa ko e me’a ‘a e Pule’anga pea ko hono halanga ia ko ē ‘oku fiema’u ko ē ‘e he lao ke ‘ai, koe’uhi pē foki ke mahino, ‘a ‘ene paasi ko ē mei he lao ko ia ‘o ‘alu ko ē ki tu’a.

‘Oku ou tui ko e me’a leva ‘oku te ‘ohake eni, he ‘oku ou ‘ilo’i pē ‘e au na’e ‘i ai ‘a ‘etau ngaahi me’a na’a tau fou mai ai, na’e ‘ikai ke fou he fo’i halanga. Ka ‘oku ou fiefia pē hono ‘omai ē koe’uhi pē ke fakamā’opo’opo pē, ‘etau ngaahi me’a he fou atu. Me’a kotoa pē tatau pē ko e tokoni mei fē, ‘osi ‘i ai ‘a e halanga ia ‘osi tofa mai he me’a. Pea ‘oku ou tui ‘oku mā’opo’opo ki ai.

‘Oku ou tui ko e me’a pē ia ‘oku sai ai eni, ‘a ia ko e, kapau ‘e ‘omai ia ki he Komiti Pa’anga te mau sio pē mautolu ia ki ai mo e founa me’a. Pea ‘oku ‘i ai mo e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, koe’uhi he ‘oku ‘i ai pē ‘a e *process* ki ai Sea, ke mā’opo’opo mālō.

Fokotu’u na’a ‘oku lelei ke tukuhifo Fokotu’u faka-Fale Alea fika 9/2023 ki he Komiti Lao

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e me’a ko eni ‘oku fekau’aki pea mo e pa’anga ‘a e ngaahi vāhenga Fale Alea fakatau ‘aki ‘a e me’alele pea ko e taimi ko ē ‘oku motu’a ai ‘a e me’alele ‘i he tu’utu’uni lolotonga, ‘oku hoko ia ko e koloa ‘a e Pule’anga. Pea ‘oku pau ke fakafoki mai ia ‘o tu’uaki atu fakatau ki he lao ko eni ‘a e koloa ‘a e Pule’anga.

Ko e me’a ko ē ‘oku ‘eke ke fakama’ala’ala pē ‘oku tonu nai ‘a e founa ngāue ko ia pē ‘ikai. Ko ia Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: Ko ia Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 1 me’a mai.

Tevita Puloka: Sea, tapu pea mo e Sea, na’e ‘i ai foki ‘a e fokotu’u kole mei he kau Fakafofonga ‘o e Kakai ‘a e pa’anga ‘e 25000 ki he me’alele, ‘o makatu’unga he, ‘i he ‘o tautautefito ki he kau Fakafofonga fo’ou na’e hū mai ‘o nau toki vakai hake ‘a e tūkunga ko ē na’e ‘i ai ‘a e me’alele ‘o e ngaahi ‘ofisi ‘i he ‘aho ko ia. Pea na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u hake ia ai, ‘omai ‘a e 25000 kumi ‘a e me’alele fo’ou kae fakafoki mai ‘a e me’alele motu’a ko eni ko ē ‘a ia mahalo ‘oku ‘osi ta’e’aonga atu pē ‘a e ngaahi me’alele ia ‘e ni’ihi. Na’e fokotu’u atu ‘a

e me'a ia ko ia mei he fakataha ko eni 'a e Komiti Sosiale, 'o fai atu ai pē 'a e tohi kole ia ko ia ki he Sea 'o e Fale Alea 'o tali. Ka 'oku 'ikai ke u lave'i 'e he motu'a ni ia pē na'e toe fakafoki ha ngaahi me'alele ...

<005>

Taimi: 1130-1135

Tevita Puloka: ... motu'a 'aupito ko ē na'e ngāue'aki he ngaahi 'ofisi fakavāhenga kimu'a 'i he fili ko eni 2021 mālō.

Poupou ke 'ave ki he Komiti Lao Fokotu'u faka-Fale Alea fika 9/2023

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea ko e fakakaukau 'oku pehē. Ko e pa'anga ko eni 'oku 'omai ko ē 'o tufa ki he ngaahi vāhenga 'oku 'ikai ke toe fakafoki mai tau pehē 'ū *project* tesi ako. 'Oku 'ikai ke pehē 'oku maumau pea toe fakafoki mai ko e koloa 'a e Pule'anga. Ko e me'alele pé ia 'oku 'omai tu'utu'uni ke 'omai motu'a 'o fakatau atu ia he Pule'anga 'o ma'u he Pule'anga e pa'anga ka 'oku 'osi lesisita ia ko e pa'anga vāhenga ia 'oku 'osi lēsisita ia he ngaahi vāhenga. Pea ko e 'uhinga ia 'o e fai ko ē 'a e kole pe ke mahino ko e hā 'a e tūkunga fakalao 'o e fo'i laini ko ia 'Eiki Sea. Ka ko u poupou atu ki he Feitu'u na ke 'ave pe mu'a ki he Komiti Lao mālō 'aupito.

Pālōti 'o tali tukuhifo Fokotu'u faka-Fale Alea fika 9/2023 ki he Komiti Lao

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tukuhifo e Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 9 pōini 'a e 2023 ki he Komiti Lao fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, *Dulcie Elaine* Tei, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Oku loto ki ai e toko 20.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono tukuhifo eni ki he Komiti Lao fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 10/2023

'Eiki Sea: Tau hoko atu ki he Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 10/2023. Ke fokotu'u ha komiti fili 'a e Fale Alea ke vakai'i 'a e ngaahi faifatongia 'a e Pangikē Fakalalakala 'o Tonga pea mo hono kau Talēkitā. 'A ia ko e fokotu'u ko eni 'oku natula tatau pe pea mo e fika 8/2023. 'A ia na'e tukuhifo ki he Komiti Pa'anga. Kole ki he Kalake ke lau mai e fokotu'u.

Kalake Tēpile:

Lord Fakafanua

'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga

Nuku'alofa.

31 'Aokosi 2023.

'Eiki Sea,

Fokotu'u ha komifi fili ke vakai'i 'a e Pangikē Langa Fakalalakala 'o Tonga.

'Oku ma faka'apa'apa mo 'oatu 'a e fokotu'u ko eni.

Fokotu'u:

Ke fokotu'u ha komiti fili 'a e Fale Alea ke ne vakai'i 'a e faifatongia 'a e Pangikē Fakalalakala 'o Tonga pea mo hono kau Talēkita.

Makatu'unga 'o e fokotu'u.

Kuo tā tu' o lahi 'a e hā mai 'i he ngaahi lipooti 'a'ahi Fale Alea pea mo e 'a'ahi ki he ngaahi vāheng fili 'a e ongo'i he kakai totongi tukuhau 'oku 'ikai ke nau lava ke ma'u 'inasi he ngaahi nō ma'ama'a 'oku fakapa'anga mei he tukuhau pe 'a e kakai 'oku fakafou mai ki he Pangikē Langa Fakalalakala 'o Tonga mei he Pule'anga.

'Ikai ngata ai 'oku hā mai 'i he ngaahi lipooti faka-'Atita mo e ngaahi fakamatala faka-Patisetí 'a e ngāue'aki 'o e Pangikē Fakalalakala 'e he Pule'anga mo e kau Talēkitá ke malu'i'aki 'a e pa'anga tukuhau 'a e kakai 'a e ngaahi nō 'oku 'ikai ke mahino 'a 'ene kaunga lelei faka'ekonōmika ki he fonua. Pea 'ikai ke mahu'inga mālie 'a e ngaahi malu'i pehē 'a e Pangikē Langa Fakalalakala 'o Tonga.

'Oku 'ikai foki ke 'i ai ha lipooti fe'unga 'e 'omai mei he Pule'anga ki he Fale Alea ke 'ata kitu'a ai 'a e faifatongia 'a e Pangikē 'i hono malu'i 'o e ngaahi nō mei he Pule'angá 'aki 'a e tukuhau 'a e kakai.

Pehē foki ki hano vakai'i 'a e tu'unga 'ulungaanga mo e faitu'utu'uni 'a e kau Talēkitá pea mo 'enau fekau'aki pea mo e ngaahi pisinisi pea mo e ngaahi kupu 'oku nau nō mei he pangikē kae malu'i 'e he Pule'anga pea mo ha kaunga ki ai 'a e kau taki 'o e Pule'anga.

Faka'apa'apa atu

Fakamo'oni ki ai

Honorable Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi

Fakafofonga Fale Alea 'Eua 11 pea mo

Honorable Piveni Piukala

Fakafofonga Fale Alea Tongatapu 7.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Hoha'a 'Eua 11 ki he fatongia e pangike mo e tu'unga lolotonga 'oku 'i ai

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko u tui 'oku ma'ala'ala fe'unga pe 'a e ki'i fakamatala ko eni 'oku ou 'atu 'i he fokotu'u ko eni. Sea ko e me'a 'oku hoha'a ki ai e motu'a ni koe'uhī ko e fatongia 'o e pangikē ko eni pea mo e tu'unga ko ē 'oku 'i ai he 'aho ni.

‘A ia ‘oku ‘i ai pe ‘a e ngaahi fakamatala pea mo e hoha’a mei he kakai pea ‘ikai ke ngata ai ko e ngaahi fakamatala kuo a’u mai ki he tu’unga lolotonga ko ē ‘oku ‘i ai ...

<007>

Taimi: 1135-1140

Taniela Fusimālohi : .. mai ‘a e pangikē ‘o fekau’aki pea mo ‘ene fai fatongia. ‘Oku ai ‘a e hoha’a he koe’uhí ko e tu’unga fakapa’anga ko ia ‘oku ‘i ai, kapau kuo a’u ki ha tu’unga ma’ulalo, ko e me’a ‘e hokó ‘e ngāue’aki ‘e he Pule’angá ‘a e pa’anga tukuhaú ke kake’i ‘aki ‘a e pangikē ko eni ki he tu’unga lelei ange.

Hoha’a ki he ngaahi lao kuo maumau’i ‘e he Pangike Fakalalakaka
‘Ikai ke ngata aí ‘e Sea, ‘oku ai mo e hoha’a ia ki ha ngaahi lao kuo maumau, koe’uhi ko e ‘ikai ke fai pau ‘e Pangikē Fakalalakaká ki he ngaahi tu’utu’uni pea mo e lao ki he nō atu ‘i he ngaahi pisinisi pea mo e kakai.

‘Ikai ke ngata aí Sea, koe’uhí kapau kuo a’u ‘a e pangikē ki he tu’unga ma’ulalo pehē ‘ene tu’unga fakapa’anga, pē ko e *liquidity*, ‘oku mahino mai ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku fekau’aki ia pea mo e *governance* pē ko e pule’i ‘o e pangikē ko eni. Pea ‘ikai ke ngata aí, ko e me’a ‘oku ala fakatu’utāmakí ko e ‘oatu ‘a e pa’anga mei he pangikē ki he ngaahi nō ‘oku ‘ikai ke toe tafe mei ai ha pa’anga, ke lele lelei ‘a e pangikē ko eni. Pea ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’á Sea, ko e kaunga ‘a e tukuhaú ‘a e kakaí ki he pangikē ko eni mo ‘ene fai fatongia, ‘oku hā mai mei he ngaahi fakamatalá pea mo e me’a ‘oku ma’u ‘e he motu’a ni, ‘oku ‘i ai ‘a e hoha’a ki he faifatongia ‘a e pangikē ko eni.

Mahino pē mavahevahe mafai Fale Alea mo e Pule’anga ka ko e hoha’á ki he ngāue pangike mo e ngāue’aki pa’anga tukuhaú kakai

Mahino pē Sea ‘a e ‘a e kehekehe ‘etau pehē ‘oku ‘i ai e *separation* ‘oku kehe e fatongia e Pule’angá mei he fatongia e Fale Alea. Ka ko ‘eku hoha’á Sea ‘i he tafa’aki ko ia, ‘oku toho leva ai e fu’u puipui ia ‘i he vaha’a. Pea ‘oku ‘ikai ke loko ‘i ai ha fakamatala ia ‘e ‘omai koe’uhí ‘oku toe ‘i ai mo e puipui ‘e taha ia ‘oku toho mo ia ko e *Ministry of Public Enterprise*, pea ‘oku ‘ikai ke ma’u ‘e he Fale ni ia ha fakamatala mahino he ‘oku ‘ikai ke lipooti hangatonu mai ‘a e ngaahi *public enterprise* ‘o kau ai ‘a e pangikē ke mea’i ho Falé pea mo e kakai e fonuá, ‘a e tu’unga ‘oku ngāue ai ‘e pangikē ko eni mo e ngāue’aki ‘a e pa’anga tukuhaú ‘a e kakai.

Ko hono tolú Sea...

‘Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu Sea, fakatonutonu Sea kapau ‘oku toki fie fakamalanga ‘i he Komiti Pa’anga pea fai ai. Ka tau nofo ‘i he fokotu’u na’e ‘omai ‘e he Fakafofongá he ‘oku lahi ‘a e ‘asenitá Sea. Ka ko e ‘uhinga pē ia e fakatonu, foki mai ki he ‘asenitá koe’uhi kapau ‘oku ‘ai ke tau pāloti ai ke ‘ave ki he Komiti Pa’angá pea tānaki ai ‘a e ngaahi fakamatala ‘a e ngaahi me’a ‘oku ke tokanga ki ai Fakafofonga. Kae ‘oua ‘e ‘ai ke tau tipeiti hení tau faka’apa’apa’i pē, kae ‘ave ki hē pea ‘omai leva. He ko e ‘osi ko iá te mou ‘omai leva ki he Fale ni, kapau ‘e toe fai ha tipeiti ko e me’a ‘ata’atā pē ia ‘a e Fale. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Pea ko e hoha'a faka'osí 'oku fekau'aki foki ia pea mo e mafai 'oku 'oange ki he Pule'angá ke ne hanga 'o fai 'a e malu'i.

'Eiki Palēmia : Sea 'a ia 'oku tau tipeiti he taimi ni Sea, pē te tau 'ave ke hangē ko e fokotu'u 'a e Fakafofonga. 'Ikai ko e fokotu'u eni 'a 'Eua 11. Ko e fokotu'u eni na'e 'osi fokotu'u mai 'e he tokotaha na'a ne fokotu'ú pea ko e 'ai ke tau pāloti. 'Ave ki ai kātoa e ngaahi fakamatala 'ave ki ai pea mo toki me'a mai mo e lipooti. Kapau leva 'oku toe fie tipeiti'i hangē ko 'eku lau 'aneni, ko e me'a ia 'a e Fale ni Sea. Pea kapau 'oku pehē pē ia pea tau tipeiti ā tautolu heni kapau ko e laumālie ia e Feitu'ú na Sea, pea tau hoko atu. Pea ko e feinga pē eni he 'oku lahi hangē ko ho'o laú peesi 'e 3 'etau 'asenita. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Sea 'e lava mu'a ke u hanga 'o lāunga'i atu 'a e 'Eiki Palēmiá ko e taimi kotoa pē 'oku ou feinga ke fai ai ha'aku malanga, 'oku puna ma'u mai pē ia ke tu'u 'i mu'a. 'Ai ai e tete 'eku fo'i filimi 'oku feinga ke hulú mo 'ene toe heleleu holo 'a'ana ia 'i mu'a 'oku 'ikai ke a'u 'a e fo'i hulú ia ki he lā ke mahino ngofua ki he lā ke mahino ngofua ki he kau sió 'a e fo'i faiva.

'Eiki Palēmia : Mālō Sea. Ko e fakatonutonu pē taimi 'oku te pehē ai 'oku ai ha me'a 'oku fehalaaki. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga ia ko e Feitu'ú na Fakafofonga, Mālō.

Taniela Fusimālohi : Mālō 'Eiki Palēmia kae tuku ke hoko atu 'eku ki'i malanga vaivaí he 'oku ai pē hono 'aonga. 'E Sea ka ko e 'u hoha'á ē Sea, he koe'uhí ko e tūkunga faifatongia mo e sisitemi 'oku tau 'alu ai, 'oku 'ikai ke 'ata kitu'a ai 'ae ngāue'aki 'o e pa'anga tukuhau. Pea ko e me'a ia 'oku ou feinga ai ke u talaatu, fakamatala atu ki ho Falé 'a e ngaahi puipui ko ē 'oku toho he 'i he vaha'á he'etau pehē 'oku ai e *separation of power*. 'Oku kehe pē me'a 'o e Pule'angá 'oku fai, kehe pē me'a ia 'a e Falé 'oku faí.

Ka ko e hā e me'a 'oku na tatau ai, ko e ngāue'aki 'a e tukuhau 'a e kakaí 'oku tānaki mei he ngaahi feitu'u kotoa pē, mei he kato 'o e kakai. He ko e me'a 'oku vivili kiate au, ko e peseti 'e 88 'o e kakaí 'oku nau masiva, pea 'oku talamai 'e he siteitititika 'oku tau ala atu 'o tānaki mai 'a e pa'anga 'o fakamole ki fē, 'oku kau 'a e *public enterprise* ko eni hono ngāue'aki 'a e tukuhau 'a e kakai. Pea ko e 'uhinga ia 'eku feinga ke u fakama'ala'ala mo tātā holo pē he ngaahi tafa'aki ko eni 'o hangē..

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatonutonu atu pē Sea. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Pa'anga Fokotu'u faka-Fale Alea fika 10/2023

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatapu atu..

<008>

Taimi: 1140 – 1145

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'A e Fale Aleá, ko e ki'i fakatonutonú pe ia 'Eiki Sea. Ko e Pangikē Fakalakalaká foki na'e 'osi tali pe 'e he laó 'ikai ko ha *public enterprise*. Ko e kautaha pe ia pea ko e me'a pe 'e taha ko e ki'i tānaki atu pe ki ai. 'Oku fou pe he fou tatau mo e ngaahi me'a na'a tau lave ki ai 'aneni. 'Oku 'i ai pe fakamatala pa'anga 'oku fai hono 'atita'i pea ko

e laó ‘oku ‘omai pe mo ia ki Fale Alea. Pea toki hanga ‘e he motu’á ni ‘o kumi hake pe ko e hā e ngaahi līpooti ‘oku te’eki ke a’u mai ke a’utaki mai ki he Fale Aleá.

Pea ‘oku ‘i ai pe mo ‘eku fokotu’u atu na’a lava pe tukuhifo pe mo ia ki he Komiti Pa’angá ke fai ha talanoa ki ai Sea, mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ‘oku mahino kiate au ‘a e fakama’ala’alá mo e fakatonutonu ko eni ‘oku fai ‘e he Minisitā. Ka ‘oku kei nofo pe ai ‘a e fo’i me’a ia ‘oku tau hoha’a ki ai ko e tukuhau. Pe ‘oku *Public Enterprise* pe ‘oku kautaha ka ‘oku nau toho mai ‘a e tukuhau ‘a e kakaí ke ngāue’aki pea ko e me’a ia ‘oku tau fiema’u ko ē ke ‘ata kitu’á. Fai hake pe ‘enua līpooti ‘anautolu ki he *Public Enterprise, Ministry* pea ngata pe ia ai. ‘Oku ‘ikai ke fai mai ha līpooti kakato ki heni. Ko e hā ko ā e me’a

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 na’e ‘osi fakatonutonu koe ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’angá, ‘oku ‘ikai ko ha *public enterprise*, ko e sino fakalao.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea pe ko e hā e tu’ungá, ko e me’a ‘oku nofo ia ‘i he fokotu’u ko eni ko fē pa’anga tukuhau ‘a e kakaí ‘i he fo’i siakale ko eni ‘oku vilovilo ai ‘etau sisitemi ko eni. Pea na’a ku feinga ‘anenai ke u talaatu ko e ‘uhinga ko ē ‘a e vilovilo pehē ‘o ‘ikai ke ‘ata ki tu’á ko e ngaahi fu’u puipui ko eni ko u ‘uhinga ki ai ‘oku tohó. Kapau he ‘ikai ke ala atu e Fale Aleá ‘i hono mafai ke mai e fakamatalá ‘oku tau mahamahalo leva ko e hā e me’a ‘oku fai he tu’a puipuí. He ‘oku ‘i ai e ngaahi puipui ‘oku ‘osi toho ia ‘e he laó

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i tokoni atu pe ‘Eiki Sea, kole atu pe ke u tokoni atu pe ki he fakamalanga. Ne u ‘osi fakahā atu pe ‘anenai ‘oku ‘i ai e līpooti, ko e līpooti fakata’u ko ē ‘a e Pangikē Fakalalakaká ia mo hono ‘Atita’i ‘ene pa’anga ‘oku ou fakahū mai mo ia ki he Falé ni.

Na’e kole pe ‘e he motu’á ni ke ‘omai ha faingamālie ke u ‘alu ‘o vakai ko e hā fua e ngaahi līpooti fakata’u ‘oku te’eki ke a’u mai ki he Fale ní ke u fakahū mai ki he Falé ni, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea talu ‘eku lele mai ‘aku ki he Falé ni te’eki ke u sio au ha līpooti ‘a e Pangikē Fakalalakaká. Talu meí he 2022 pea ko e me’a ia ‘oku ou hoha’a ai. Kapau ‘oku tataha pe meí he valungofulu tupú ki he 2 miliona ‘a e *liquidity* pea ‘oku ‘ai ke toe kake’i meí fē. Kapau ‘e ‘ikai ke kake’i ‘e mate pea ‘oku ‘ai leva ke langa’i fēfē’i. ‘E langa’i’aki ‘a e pa’anga tukuhau ‘a e kakaí.

Sea ko u fie fakahā atu pe au ‘oku hoha’a mo e ngaahi *donor* ia, Pangikē ‘Esiá, Pangikē ‘a Māmaní mo hotau ngaahi *partner* ko ē ‘oku tau fengāue’akí, Nu’usila mo ‘Aositelēlia ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e kautaha ko eni pe ko e *public enterprise* ko eni

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu pe ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke u lave’i ki he lave ko ena e Fakafofongá ‘oku hoha’a e kau *donor* pe ko e fakatalanoa pe ki ai. Ko e Pangikē ‘Esiá mo e Pangikē ‘a Māmaní ko e motu’á ni ia ‘oku Kōvaná. Pea ‘oku te’eki ke fakahā mai ‘e he ongo Pangikē ha’ana hoha’a ki ha me’a pehē ... mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘i ai e kau *consultant* ia ‘oku haha’o ko ē, sio ki he taimi ki he taimi.

‘Eiki Palēmia: Sea ko e fakatonutonu pe na’e fai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’angá Sea

Taniela Fusimālohi: Ko e ‘uhinga ‘ana ia ki he poate ia ko ē mahalo ko ha me’a ia ki he

‘Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eua 11

‘Eiki Palēmia: Ko ia ko ‘eku ‘ai ke mahino

Taniela Fusimālohi: Sea te tau lāunga’i tu’o 2 atu ‘ene fa’a puna hake kimu’a he lolotonga lele ‘a e filimí ‘i mu’a

‘Eiki Palēmia: Laulau pe koe ia, laulau pe koe ia Fakafofonga ‘oku sai pe ia. Ka na’e me’a atu ‘a e Minisitā Pa’angá ‘o tala atu. Na’e toki ‘alu atú ni pe kau *Executive Director* ‘o e ADB. Na’e ‘osi fai mo e fakataha mo e ngaahi fonua ko ena. ‘Oua te ke hanga ‘o ‘ai ‘o tala ki māmani ‘o pehē ‘oku ‘i ai ha palopalema mo e ngaahi va’a ko eni ‘oku fengāue’aki mo e Pule’angá. Mole ke mama’o, ‘e Sea na’e ‘osi fakatonutonu atu e Minisitā Pa’angá ka ko eni ‘oku kei hoko atu pe ia ‘ene fo’i poini tatau. ‘Ai he te tau ngali kovi pe ho’o hanga ‘o ma’u hala mo taki hala e Falé.

Taniela Fusimālohi: Sea ko ē ‘oku tau ‘osi tali ‘a e Lao ko ē ki he *hearsay* ka ko e me’a ko ē ‘oku ou fanongo au ia aí te u ngāue’aki atu pe ia ‘e au ko e me’a ki he’eku fakamatala. He ko e fakamatala ia ko ē ko e ‘alu ia ki he Fakataha e kau Talēkitá. Ko e me’a ia ko u talanoa au ki aí

Māteni Tapueluelu: Sea ki’i fakatonutonu pe mu’a e Fakafofongá Sea

Taniela Fusimālohi: Ko e ō mai ‘a e kakai ‘oku nau hanga ‘o sivisivi’i ‘a e ngaahi

‘Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eua 11, Tongatapu 4

Māteni Tapueluelu: Fakatonutonú Sea, ko e lao ko iá ia ‘oku te’eki ke tali ia. Ko e tali pe heni ka ‘oku te’eki ke fakamo’oni Huaafa ki ai ‘Ene ‘Afió. Pea ko ‘eku poupu pe ‘aku Sea ‘oku ‘ikai ke mahino pe ‘oku ‘i ai ha lāunga mei muli. Fakafofonga ko e feitu’u ko ē ‘oku lāungá ko e Pangikē Pule e fonuá ni, feitu’u ‘oku pau ‘osi lāunga mai. Nau talamai ‘oku nau tokanga ki he Pangikē Fakalakalaká ki he founga ‘oku nau foaki’aki ‘a e nō ‘oku te’eki ai ke kakato ‘a e ngaahi ngāue faka-Pangikē. Pea ko e ‘alu e fanga fu’u nō ko ia ‘oku ta’emahino pe ‘e tā mai ha fo’i seniti ‘e taha mei ai. Ko e fakatokanga eni meí he Kōvana e Pangikē Pulé pea ‘oku ‘i ai e mo’oni e Fakafofongá Sea ko u poupu ki ai ke tau tokanga ki he fokotu’ú, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea mālō ka u faka’osi atu ia koe’uhí ko ‘eku

Lord Nuku: Sea ko ‘eku kole pe ‘aku ia koe’uhí ko e me’a ‘oku me’a’aki ‘e he Fakafofongá ko ‘ene pehē, ‘oku holo he *liquidity* pea meí he 80 ki he 2 miliona. Ko e fakamatala ko ia pē ...

<010>

Taimi: 1145-1150

Lord Nuku: ... ‘oku mo’oni pe ‘oku ‘ikai totonu? He koe’uhí ko e Fale ko ení ‘oku tonu ke ‘omai pē me’a ‘oku mo’oni, kapau ‘oku mo’oni ia ta ko e palopalema lahi ‘aupito eni ia Sea. Ka ko e ‘uhingá ko ‘eku fehu’i pē pe ‘e lava ke fakapapau’i mai pe ‘e lava he Pule’angá Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko u tui Sea te tau ...

Lord Nuku: He ko e tukuaki’i lahi eni Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō. Ko u tui Sea te tau, te tau takitaha ‘omai ‘ene fika.

'Eiki Sea: ‘Eua 11 ‘oku toe ho’o miniti ‘e tolu.

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Ka ko u tui ‘e fakapotopoto leva he tu’u ko ení kapau ‘e tukuange ā ki he ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea. Kole pē ke u tokoni atu ki he feme’a’akí. Sea ko e fehu’i ē. ‘E lava ‘o tali mai he koe’uhí ‘oku fakaongoongo mai e kakai e fonuá pe ‘oku mo’oni ‘a e fo’i tukuaki’i mamafa ko ení.

Paula Piveni Piukala: Sea ka u tali atu au e fehu’i ko ē. Ko e mo’oni. Na’e ‘osi ma’u he motu’á ni ‘a e pepa poate ‘a e *Reserve Bank* fekau’aki mo ‘enau fakatokanga ki he pangikē ko ení ‘a e holo ‘a e *liquidity* mei he 89 miliona ki he 9 miliona ‘Aokosi e ta’u kuo ‘osí.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Nau toki fanongo tonu pē ‘i he Letiō Tongá.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E ‘omai ‘a e ngaahi fika ko ení Sea ki he Falé ni ta’e’iai ha fakamo’oni Sea?

Paula Piveni Piukala: Na’a ku ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ‘oku ou tokanga atu ki ho Falé ni, ha’u pē ha taha ‘o tukuaki’i mamafa e ngaahi sino ‘o e Pule’angá ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Aki e fa’ahinga ‘uhinga ko ení Sea.

Paula Piveni Piukala: Na’e fanongo tonu hoku telingá ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E anga fēfē ke tau sio ki ai?

Paula Piveni Piukala: Na’e fanongo tonu ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea ko ho’o Falé ‘oku *abuse* ‘aupito he me’a ...

(Na’e taa’i ‘e he *Fakafofonga Tongatapu 7* ‘aki hono nimá e tēpilé.)

Paula Piveni Piukala: Fakalongolongo hifo kae fai e ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tali si'i koe he 'oku fai 'eku ...

(*I he kamata ke fakalalahi e me'a 'a e ongo Hou'eiki Mēmipá, na'e tamate'i mai leva 'e he 'Eiki Seá 'ena maika pea ne 'ikai toe ongo mai ha lea.*)

Paula Piveni Piukala: Na'a ku fanongo tonu 'a e motu'á ni ...

'Eiki Sea: Hou'eiki, mo me'a hifo ki lalo. 'Oku lolotonga tamate'i ho'omo maiká he 'ikai ke lava ha taha ia 'o fanongo mai kia moua. Mo fakamokomoko. Mānava. Hou'eiki, ko e fokotu'ú ke fa'u ha komiti fili ke vakai'i e me'a ko eni 'oku mo feme'a'aki ki aí. Ko e mo'oni mo e ta'emo'oni 'a e ngaahi tukuaki'i mo e hā fua, ko e fatongia ia e komití, 'oku 'ikai ke tau alea'i 'etautolu heni te'eki ke 'omai ha lipooti, te'eki ke 'omai ha pepa. Ko e fo'i tukuaki'i 'i he fokotu'ú ke fai ha fakatotolo e komiti fili.

Natula tatau pē 'eni pea mo e Fokotu'u Fika 8/2023 'a ē kuo tali he Falé ke tukuhifo ki he Komiti Pa'angá. Te tau 'i fē? 'E fai ha komiti fili ki he me'a ko eni pe tukuhifo mo eni ki he Komiti Pa'angá? Tau nofo ma'u 'i he fokotu'ú Hou'eiki. Kapau 'oku mahino te u faka'atā atu ke mo me'a mai. Mahino pe ia? Me'a mai Tongatapu 7 mo 'Eua 11, ko ho'omo fokotu'u eni.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole ha ngofua ke u tepile'i atu 'a e pepa poate ko eni 'oku ou talanoa aí Sea. Ke u tepile'i atu ki he Feitu'u na pea 'omai, kole ki he Letiō A3Z ke nau 'omai 'enau ongoongo 'a e hoha'a mei he Pangikē Reserve Bank fekau'aki pea mo e, 'i lalo 'a hotau vaká he *threshold* ko e *liquidity* 'a e pangikē ko eni.

'Oku hoha'a e motu'á ni he ko e 'isiu ko eni 'oku fekaukau'aki, fekaukau'aki mo e nō 'a e Lulutaí, fekaukau'aki mo e 'inivesimeni 'a e Retirement Fund he Lulutaí, te'eki ai ke 'i ai ha pepa 'e taha ke ne fakamo'oni'i 'a e lahi 'o e ngaahi ...

Kole Palēmia ki he Sea ke tauhi ngeia mo e maau e Fale

'Eiki Palēmia: Sea ko e ki'i kole pē ke tokoni atu ki he Feitu'u na. Ko e 'osi pē eni 'a e vākē 'i he tau tuku e tipeití. Kātaki 'o tokanga'i ho Falé he te mau tali 'emautolu ē 'o kapau 'e hokohoko atu. Ko e kolé pē ke tauhi e ngeia hotau Falé ko e 'uhinga ia 'oku mau faka'apa'apa atu aí he 'oku mau muimui ki ho'o tatakí. Ka 'o kapau te tau hoko pehé ni atu te mau tali 'e mautolu ē pea te tau vālau ai. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e makatu'unga ia 'eku poupu ki he Hou'eiki ke tau *address* e 'isiu ko eni 'a e angatu'u mo e talangata'a 'oku fai he Palēmiá mo 'ene Kapinetí ki he 'Ene 'Afíó pea pehé ki he Hou'eiki.

'Eiki Palēmia: Sio ko e 'atungá ē 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Hala ke nau, he 'oku mahu'inga Sea.

'Eiki Palēmia: Ko ē kuo ne tukuaki'i mai 'e Sea, na'a tau loto ke 'ave ki he komití ke fai ai e talangá, 'ave ki ai ho'o ngaahi fakamatalá pea nau toki lipooti mai. Ka 'o kapau 'e hokohoko atu eni he 'ikai ke lava ha me'a ia 'e taha he 'asenitá Sea he te tau fakafekiki pē 'o a'u 'o efiafi ni, mole e pa'anga 'a e tukuhau 'o e kakaí.

Paula Piveni Piukala: Sea na'e 'i fe'ia ho'o ngutu fakatonutonú he taimi na'e fakamalanga ai e Hou'eiki ko ē he uike kuo'osí.

'Eiki Palēmia: Na'a mau faka'apa'apa'i 'a 'ene me'a na'e me'a mai 'akí.

Paula Piveni Piukala: Ko u kole atu ke ke faka'apa'apa'i e le'o 'o e kakaí!

'Eiki Palēmia: 'Oku ke pehē koe ko e Fakafofonga au 'o e hā?

'Eiki Sea: Hou'eiki.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ke fakatikitato ho'o me'a 'oku faí.

'Eiki Palēmia: Ke fakakaukau ...

(Na'e tamate'i mai 'e he 'Eiki Seá e maika 'a e 'Eiki Palēmiá pea mo e Fakafofonga 'o Tongatapu 7.)

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fakamalanga ko eni 'i Fale Aleá 'oku mo fakamalanga mai ki he Seá. 'Oku 'ikai ke mo me'a mai moua 'o fai homo kē heni. 'Osi mahino e me'a ko eni 'oku 'ohake 'e Tongatapu 7 pea mo 'Eua 11 pea 'oku 'atā pe ia ki he komití ke nau tñaki e ngaahi fakamatala ko ena 'oku ke me'a mai ki aí Tongatapu 7. Kole atu ki he Kalaké ke tau pñloti e fokotu'u ko ení. ...

<002>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Sea: 11 me'a mai.

Poupou 'Eua 11 ke tukuhifo ki he Komiti Pa'anga Fokotu'u faka-Fale Alea fika 10/2023

Taniela Fusimālohi: Sea koe'uhi ko e natula 'o e fokotu'u ko u pehē pē ke liliu pē mu'a 'a e fokotu'u ke 'ave eni ki he Komiti Pa'anga pea foki mai mei ai kuo mā'opo'opo, 'a e ngaahi fakamatala 'oku tau faka'amu ke, koe'uhi he 'oku ou tui 'oku mahino pē 'a e talafatongia ki he komiti. 'E toki 'omai fakataha mo e ngaahi līpooti kehe mei he Komiti Pa'anga, mālō Sea.

Pñloti 'o tali tukuhifo ki he Komiti Pa'anga e Fokotu'u faka-Fale Alea fika 10/2023

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u, tukuhifo ki he Komiti Pa'anga, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue

Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 21.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē.

Līpooti Fika 2/2024 Komiti Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he fika 6 ‘etau ‘asenita, ‘a ia ko e ngaahi līpooti komiti, Līpooti Fika 2/2024 Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea. Kole atu ki he kalake ke ne lau mai.

Kalake Tēpile: (*Lau*)

‘Aho 26 Fepueli, 2024

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Re: Līpooti Fika 2, Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū’ia ‘a e Fale Alea

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’u na kuo maau ‘a e ngāue ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū’ia ‘a e Fale Alea, fekau’aki mo hono lāunga’i ‘a e Fakafofonga ‘o e kakai ma’a e Vāhenga Fili Tongatapu 7, Hon. Paula Piveni Piukala, ‘a ia ko e Lāunga fika 1 ia ‘o e 2023.

Ko e lāunga ni na’e fakahoko ia ‘e he Fakafofonga fika 2 ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o Vava’u, Lord Tu’ilakepa, ‘i he ‘aho 28 ‘o Ma’asi 2023, pea tu’utu’uni ai ‘e he Feitu’u na ‘i he ‘aho tatau ke tukuhifo ki he Komiti ni ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 113 ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tonga.

Faka’apa’apa atu,
Lord Tu’ivakanō (*Fakamo’oni*)
Sea Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū’ia ‘a e Fale Alea.

Hoko atu ki he peesi 3 ki he Talateu.

Talateu

‘Oku fakahoko atu ‘i he līpooti ni ‘a e ola ‘o e ngāue ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea, (Komiti), fekau’aki mo e Lāunga fika 1/2023. Na’e lāunga’i ‘e he Fakafofonga fika 2 ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o Vava’u, Lord Tu’ilakepa, ‘a e Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o e Vāhenga Fili ‘o Tongatapu 7 Hon. Paula Piveni Piukala (Fakafofonga), ‘i he ‘aho Tūsite 28 ‘o Ma’asi 2023. Na’e tu’utu’uni ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea Lord Fakafanua, fakatatau ki he Tu’utu’uni 113, Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, Ngaahi

Tu'utu'uni ke tukuhifo 'a e lāunga ni ki he komiti ke nau ngāue ki ai 'o fakatatau pē ki he Ngaahi Tu'utu'uni.

'I hono tukuhifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'a e lāunga ni ki he komiti na'a ne toe fakamahino ai 'a e fatongia 'o e komiti ke vakai'i 'a e feme'a'aki 'o e 'aho ko ia, pea toki fakafoki ki he Fale Alea ke tu'utu'uni aofangatuku ki ai.

2. Talafatongia 'o e Komiti:

Ko e ngaahi ngāue 'a e komiti fekau'aki mo e lāunga ni na'e fakahoko ia 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 114, 'a ia kuo pau ki he komiti ke ne:

- (a) Fakatotolo mo fanongo ki he ngaahi fakamo'oni.
- (b) Fakakaukau'i pē kuo maumau'i ha totonu pē monū'ia pē na'e 'i ai ha anga ta'etaau ki he Fale Alea.
- (c) Līpooti 'a e ola 'o e ngāue 'a e komiti ki he Fale Alea fakataha mo e ngaahi fokotu'u.

Kuo pau foki ke fatongia 'aki 'e he komiti 'a hono faka'eke'eke 'a e ngaahi me'a fekau'aki mo e totonu 'a e Fale Alea, kau atu ki ai pea mo hono vakai'i pē 'oku 'i ai ha tu'unga fe'unga mo ha ngaahi faka'ilo faka-Fale Alea, fakatatau ki he Tu'utu'uni 176 konga (a).

1. Ko e Lāunga fika 1/2023;

Ko hono lāunga'i eni 'e he Fakafofonga fika 2 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u Lord Tu'ilakepa, Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u fika 2, 'a e Fakafofonga 'o e Kakai 'o e Vāhenga Fili Tongatapu 7, Hon. Paula Piveni Piukala (Fakafofonga) fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni 112 (b), 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o fekau'aki mo e anga ta'efaka'apa'apa pē anga ta'etaau 'i he Kupu 70 'o e Konisitūtone ...

<005>

Taimi: 1155-1200

Kalake Tēpile: ... pea mo e ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Alea. Ko e lāunga ni 'oku fekau'aki ia mo e la'itā 'imisi 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u Fika 2 'a ia na'a ne ma'u 'i ha 'imeili mei ha kautaha faiongoongo ko e Kaniva 'a ia 'oku hā 'i he la'itā 'oku pehē 'oku ne lolotonga toka pea ko e la'itā ko 'eni 'i he loto fale fakataha'anga 'o e Fale Alea.

'Oku lāunga'i ai 'e he Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u 'a e Fakafofonga Tongatapu fekau'aki mo hono faitaa'i e la'itā ko 'eni pea mo hono tufaki ia ki he ni'ihī kehe.

4. Puipuitu'a 'o e ngaahi mo'oni'i me'a na'e makatu'unga ai 'a e lāunga ko 'eni.

Fakatatau ki he miniti Fale Alea 'o e 'aho Tusite 28 'o Ma'asi 2023

- I. Na'e fakahoko he Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u Fika 2 *Lord* Tu'ilakepa 'ene lāunga 'i Fale Alea 'a ia ko 'ene lāunga'i 'a e Fakafofonga 'o e Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 7 *Honorable* Paula Piveni Piukala.
- II. Na'a ne fakahoko ki he Fale Alea na'a ne ma'u ha 'imeili 'i he 'aho 27 'o Ma'asi 2023 mei he Kaniva. 'A ia na'e fakahoko mai ai *attach* 'a e la'itā 'oku hā ai 'oku ne toka 'i loto fakataha'anga Fale Alea. Na'e me'a ai 'a Lord Tu'ilakepa 'o pehē. Na'a

ku ma'u e 'imeili 'aneafi ka na'a ku 'osi 'ilo pe 'e au 'a e me'a ko eni he ngaahi uike kimu'a ka na'a ku tukunoa'i 'Eiki Sea.

Koe'uhī 'oku 'ikai ko ha tangata au 'oku ou lāunga tangata fo'i e tangata ko ia 'oku ne fai e me'a ko e lāunga, 'aho ni ko u pehē ke u lāunga 'Eiki Sea. Ko u ilifia na'a faifaiange kuo a'u ki ha tu'unga 'Eiki Sea 'ikai ke u 'amanaki 'e au ko ha me'a ia te u lavea ai he 'api ni 'Eiki Sea. Pea ko e tohi eni 'Eiki Sea 'oku pehē. Ko e 'omai mei he Kaniva ki he motu'a ni. Mālō e laumālie Lord Tu'ilakepa kātaki ka ke vakai ange ki he tā 'oku *attach* atu heni 'oku 'asi ai ho tā 'oku ke lolotonga toka.

'Oku tukuaki'i ko ho'o tā 'eni 'i Fale Alea pea 'oku fai ai 'a e tālanga 'a e kakai he *Facebook*. Mahalo te ke mea'i pe mo 'ene hoko 'a e ngaahi me'a pehē ni 'e hoko ia ko ha ongoongo ki he mitia hangē ko kimautolu 'i he Kaniva pea 'oku mahu'inga ke 'ohake 'a e ngaahi 'uhinga kehekehe pe kae tepū 'a e mahu'inga ke tokoni atu na'a 'oku 'i ai ha tafa'aki ke fakalelei'i koe'uhī ko e fatongia. Pea ko e kole atu ke ke me'a mai mu'a ki he tā ko eni pea mo e ngaahi fakaanga kuo 'ohake he ope ke tokoni ki he'emaui ongoongo 'e tuku atu heni.

1. Ko e mo'oni pe ko ho tā eni lolotonga 'oku lele 'a e Fale Alea? Sea te u tali atu pe he taimi ni, 'ikai loi ia ko e hā ha'o me'a ki he fakaanga 'a e kakai pehē na'e 'ikai tau ke ke toka 'i he Fale he ko e taimi ngāue. Ke me'a ki hē Sea 'ikai ke u 'ilo 'e au ko e hā koā 'a e fakaanga 'a e kakai te'eki ai ke u mohe au 'i Fale Alea ni, te'eki ai ke u ha'u au ki he Fale ko eni 'oku ou mohe 'Eiki Sea, 'amanaki pe te ke tokoni mai.

Faka'apa'apa atu
Kaniva.

'Eiki Sea

- III. Ko e la'itā ko eni na'e tuku ia 'i he mitia faka-sōsiale 'i he peesi *Facebook Radio TV Tonga international* pea mo e lolotonga tālanga ai 'a e kakai.
- IV. Na'e fakamahino'i mai 'e he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u Fika 2 'oku 'ikai mo'oni 'a e tukuaki'i 'oku fakahoko ki a 'e he mitia fakasōsiale pea ko hono faitaa'i ia ko e anga ta'efaka'apa'apa ki he Fale Alea. Ka ko u fakahoko ki he kakai 'o e fonua fakamolemole 'oku 'ikai mo'oni 'a e me'a na'e 'oatu he tokotaha ko eni ka moutolu. Ko e la'itā ko eni Sea na'a ku sio ai 'io ko e me'a ia 'i he'etau *induction* me'a ia he ako na'e fai 'i Fale Alea ni. Kia moutolu Mēmipa fo'ou he Fale ni 'oku ke me'a mai ki he Fale ni 'o fekau'aki mo e ngāue faka-Fale Alea ni 'Eiki Sea. Sea ko u lau e me'a ko eni ko e anga ta'efaka'apa'apa eni ki he Fale 'eiki ni.
- V. Na'e me'a leva 'a e Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu Fika 7 'o pehē. 'Oku 'ikai ke u sio 'oku maumau'i ha me'a 'i he'etau tu'utu'uni.
- VI. ...

Taimi: 1200-1205

Kalake Tēpile : ... na'e fehu'ia foki 'e he Fakafofonga Tongatapu 7, 'a 'ene totonu ke 'oatu ha'ane tali *right of reply* ki he lāunga.

vii) Na'e tu'utu'uni ai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea Lord Fakafanua ke tukuhiho 'a e lāunga ko eni, ki he Komiti Tu'uma'u ki he ngaahi Totonú mo e Monū'ia ke fakahoko ha ngāue ki ai.

Ngaahi kupu pē tu'utu'uni 'oku fekau'aki mo e lāungá. Ko e ngaahi kupu eni 'oku 'i ai 'ene fekau'aki mo e ngaahi makatu'unga 'o e lāungá. Ngaahi Lao Tu'utu'uni Konisitūtone. Kupu 70 'o e Konisitūtone, anga ta'etaau 'i he 'ao 'o e Fale Alea 'oku tautea.

1. Ko ha taha 'oku ne :-

- a) 'oku ne anga ta'etaau 'i he 'ao 'o e Fale Alea.
- b) fai pē ta'efai ha ngāue 'oku kaunoa 'i he, pē faka faingatā'ia'i pē fakafe'atungia'i 'a e Fale Alea 'i he fakahoko hono fatongia.
- c) kaunoa 'i ha faka-faingatā'ia'i pē fakafe'atungia'i ha Mēmipa pē 'Ofisa 'o e Fale Aleá 'i he fakahoko hono fatongia.
- d) lau'ikovi 'a e Fale Alea
- e) fakamanamana'i ha Mēmipa pē ko 'ene koloa.
- f) fakahaofi ha taha kuo tu'utu'uni 'e he Fale Alea ke puke. 'E ngofua 'i ha tu'utu'uni 'a e Fale Aleá ke tuku pōpula 'i he vaha'a taimi 'oku 'ikai ke toe laka hake 'i he 'aho 'e 30. Pea kapau ko ha Mēmipa ia 'o e Fale Aleá, 'e ngofua ke tuku ia kitu'a mei he Fale Aleá 'o a'u ki he 'aho 'e 30, ke fetongi'aki 'a e pē tānaki atu ki ha toe tautea kehe.

Kupu si'i 2) konga

- (a): Ko ha tautea tuku pōpula kuo hilifaki 'o fakatatau mo e kupu ni, 'oku 'ikai ke uesia ia 'i ha ta'ofi veteki pē tāpuni 'o e to'u Fale Alea ko ia.
- b) ko ha tu'utu'uni 'a e Fale Aleá 'oku ne tu'utu'uni ha tuku pōpula 'o ha taha 'o fakatatau mo e kupu ni, 'e malava ke tu'utu'uni ai hono tukuange 'o e tokotaha ko ia mei hono tuku pōpula.
- c) neongo 'a e ngaahi mafai kuo tuku pōpula 'i he (1) 'e ngofua ki he Fale Aleá ke hilifaki ha tautea pa'anga.
 - i) 'Oku 'ikai ke toe laka hake 'i he pa'anga 'e 5000, kapau ko ha taha fakaenatula pē.
 - ii) 'Ikai ke toe laka hake 'i he pa'anga 'e 50000, kapau ko ha kautaha ki ha hia ki he Fale Aleá 'o pehē 'e he Fale Aleá kuo fai 'e he tokotaha ko iá 'i he kupu ni.
- d) Kuo pau 'e 'ikai ke fakalao ke tuku pōpula mo mo'ua pa'anga fakatou'osi ha taha koe'uhí ko ha hia 'i he kupu ni.
- e) 'E ngofua ki he Fale Aleá ke 'oatu ha ngaahi tu'utu'uni pehē pea ne fakamafai'i hono 'oatu 'o e ngaahi tohi puke ko iá 'oku taau mo fe'unga ki hono fakahoko 'o e kupu ni.

Vahe 5 'o e Ngaahi Tu'utu'uni kau ai 'a e Tu'utu'uni 108:

Anga ta'efaka'apa'apa : Tu'utu'uni 112 konga (b) konga ii) . 'E malava 'e ha Mēmipa 'o fakahū ha'ane lāunga ki he Fale Aleá koe'uhi ko e anga ta'etaau ki ha Mēmipa.

Konga 6) **Ngāue 'a e Komiti**:

Na'e ngāue 'a e Komiti 'o fakatatau ki hono talafatongia 'i he Tu'utu'uni 114(6.1) Fakatotolo mo fanongo ki he ngaahi fakamo'oni. Na'e fakahoko 'a e ngāue 'a e Komiti ki hono tānaki 'a e ngaahi fakamo'oni fekau'aki mo e lāungá koe'uhi ke fakapapau'i 'a e ngaahi mo'oni'i me'a na'e hoko. Ko e ngaahi fakamo'oni eni na'e malava ke toe tānaki mai mo kau 'i hono alea'i 'e he Komiti 'a e lāunga.

1. Lekooti 'o e hiki vitiō 'o e fakataha 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'i he polokalama fakataukei *induction* 'i he 'aho 1 Ma'asi, 2023.

'I he vakai ki he hiki vitiō 'o e 'aho fakataha 'o e Hou'eiki Mēmipa 'i he polokalama fakataukei na'e fakatokanga'i ai 'e he Komiti na'e 'ikai ke 'i ai ha ngaahi 'ata pau 'oku ne hulu'i mai 'a

e tokotaha na'a ne fakahoko 'a e faita 'o e Fakafofonga Nopele 'o Vava'u Fika 2. 'Oku makatu'unga eni mei he natula 'o e me'a hiki vitio koe'uhi ko e taimi 'e me'a ai ha Mēmipa 'i he Fale 'oku hulu hangatonu pē (*zero in*) 'a e me'angāue hiki vitiō ia ki he tokotaha 'oku lolotonga me'a 'i he taimi ko ia. 'I hono vakai'i eni 'e he Komiti, ko e taimi ne fakafuofua ki ai ne fakahoko hono faitaa'i 'o e Fakafofonga Nōpelé na'e lolotonga hulu 'a e me'angāue hiki...

<008>

Taimi: 1205 – 1210

Kalake Tēpile: ...vitiō ia 'a e Mēmipa na'e lolotonga me'a 'i he taimi ko iá pea 'ikai leva ke fakamo'oni'i pau pe ko hai na'á ne fakahoko 'a hono faitaa'i 'a e Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u Fika 2.

Na'e toe vakai foki 'a e komiti ki he ngaahi tu'unga *angle* kehekehe 'o e me'angāue hiki vitiō koe'uhi ke fakafuofua mei ai pe ko e tafa'aki fē na'e fakahoko mei ai 'a e faitā 'o fakafuofua ki he feitu'u na'e me'a ai 'a e Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u Fika 2. Neongo iá na'e 'ikai ke ma'u ha 'ata 'okú ne hulu'i mai 'a e Fakafofonga 'o e Vahenga Fili Tongatapu 7 'oku ne fakahoko 'a e faita. 'I he taimi tatau, na'e fakatokanga'i'e he Komiti mei he ngaahi 'atani, na'e me'a fakataha e Fakafofonga Kakai 'o e Vahenga Fili Tongatapu 7 mo e ni'ihi 'o e Hou'eiki Mēmipá 'i hono tafa'aki to'ohemá mo e to'omata'ú.

2. Ko hono pulusi 'a e la'itá ni 'i he mītiā fakasōsialé *Facebook post*. Na'e ma'u 'e he komiti ha tā 'o hono tuku hake 'o e la'ita 'o e Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u Fika 2 he mītiā fakasōsialé. Na'e mahino ki he komiti ko e la'itá 'o e Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u Fika 2 na'e pulusi ia 'i he mītiā fakasōsiale *Facebook* 'i he peesi 'a e *Radio TV Tonga International* pea ko e peesi 'a e tokotaha ko Setita Setita. Na'á ne fakahoko 'a e pulusi, 'oku makatu'unga eni 'i he hā pe 'a e tā 'o e tokotaha 'okú ne ha'ana 'a e peesi 'a ia ko e tā 'o e tokotaha ko Setita Miller 'a ia 'okú ne lolotonga nofo Nu'usila.

Na'e faka'amu 'a e komiti ke 'omai ha'ane tali 'o fekau'aki mo e peesi mitia fakasosiale ko ia pea mo ha fakarnatala ki he tokotaha na'a ne ma'u mei ai. 'I he fakamatala na'e tuku mai meia Setita er Miller. ('a ia na'e 'omai fakataha mo 'ene tali ki he lāungá). Na'á ne pehē ke toe fakapapau'i pe 'a e lāungá ia ki he Fakafofonga Nōpelé he na'á ne tui na'e toka 'a e Fakafofonga Nōpelé 'o fakatatau ki he'ene hā 'i he la'itā.

Makatu'unga 'i he tui 'a e komiti 'oku mafatukituki 'a e ngaahi tukuaki'i hala na'e fakahoko 'i he peesi mītiā fakasōsiale ko iá. Na'e fakahoko foki mo e ngaahi fetu'utaki ki Nu'usila 'o fakapapau'i mai 'oku 'ikai ke lēsisita 'a e kautaha faiongoongo ko iá *Radio TV Tonga International* 'i he malumalu 'o e Kosilio Faiongoongo 'o Nu'usilá. Na'e fakapapau'i 'e he komiti ko e peesi mītiā fakasōsiale pe eni ia 'oku 'ikai ko ha Kautaha Faiongoongo pea 'ikai ke malava ia 'o fakamo'oni'i *verify* 'a 'ene ngaahi faiongoongó.

3. Fakamatala Fakamo'oni (*Statement*)

Na'e fakahoko 'a e kole ki he ni'ihi 'o e Hou'eiki Memipa Fale Alea na'a nau me'a 'i he Polokalama Fakataukei pea ko e Hou'eiki Memipa 'e 2 na'a nau tali mo faingamālie ke tuku mai 'enau fakamo'oni.

Fakamo'oni statement me'i he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u Fika 2:

‘I he fakamo’oni ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’u Fika 2 na’á ne toe fakahoko mai ai ‘a hono tukuaki’i hala ‘e he Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 7 Honourable Paula Piveni Piukala ko ia na’á ne tufaki atu ‘a e la’itā ki he ni’ihi ‘i he mītiā fakasōsialé. Na’á ne pehē foki ko e Fakafofongá pe na’e tangutu meí he tafa’aki ‘e taha pe he ‘aho ko iá pe ‘okú ne tukaki’i ko ia pe na’á ne fehangaaki ‘i he polokalama ako na’a nau ‘i aí. Na’e toe fakapapau’i mai ‘e he Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’u Fika 2 ‘i he’ene fakamo’oni na’e ‘ikai ke toka ia ‘i he lolotonga e polokalama fakataukeí *induction*.

Fakamo’oni *statement* meí he Fakafofonga Kakai ‘o e Vahenga Fili Tongatapu 8. Ko e Fakafofonga Kakai ‘o e Vahenga Fili ‘o Tongatapu 8 na’e me’a ‘i he polokalama fakataukeí ‘o ofi atu ki he Fakafofonga Kakai Vahenga Fili ‘o Tongatapu 7. ‘I he’ene fakamo’oni na’á ne fakapapau’i mai na’e ‘ikai ke ne mea’i ‘e ia ‘a e tokotaha na’á ne fakahoko hono faitaa’i ‘o e Fakafofonga Nōpelé lolotonga ‘o e Polokalama Fakataukeí.

4. Fakahū mai ha tali ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 170.

‘I he hili hono vakai’i ‘o e ngaahi fakamo’oni na’e tuku atu ‘e he komiti ha tohi ‘i he ‘aho Pulelulu ‘aho 7 ‘o Fepueli 2024 ke ‘oange ha faingmālie ki he Fakafofongá ke fakahū mai ha’ane tali kimu’a ia he ‘aho 14 Fepueli 2024. ‘I hono muimui’i atu ‘ene talí na’á ne fakahū mai ‘a e kole ‘i he ‘aho 14 ‘o Fepueli 2024 ke toe fakalōloa atu ‘a e taimi ‘oku tukuangé ki he faka’osinga ‘o e uike ko iá. Na’e laumālie lelei ki ai e Sea ‘o e Komiti, pea na’e toe fakalōloa atu ki he ‘aho 19 ...

<010>

Taimi: 1210-1215

Kalake Tēpile: ... ‘o Fepueli 2024, na’e ‘ikai ke ma’u he komiti ha tali mei he Fakafofongá.

6.2 Fakakaukau’i pe kuo maumau’i ha totonu pe monū’ia pe na’e ‘i ai ha anga ta’etaau ki he Fale Alea.

‘I hono alea’i ‘o e lāungá ni, na’e tui ‘a e komiti ‘oku matu’aki mafatukituki ‘aupito ‘a e natula ‘o e lāungá ‘a ia ko ha faitā pea tufaki atu ‘i he mitia fakasosialé pea ‘i he’ene pehē ‘oku fakataumu’a ke tukuhi’i hala ‘a e ongoongo ‘o e Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’u Fika 2.

Na’e tokanga ai ‘a e komiti ki he Tu’utu’uni 108(3) pe ‘oku lava ke faka’uhinga’i ke fakakau atu ki ai ‘a e hono faitaa’i ha Mēmipa.

Tu’utu’uni 108(3)

Ko e lea tukuaki’i fakalotokovi pe fakamatala ta’efe’unga kotoa pē ki he ngaahi me’a fakataautaha ‘ata’atā pē ‘a ha Mēmipa pea o e lave fakafō’ituitui kotoa pē kuo pau ke lau ia ‘oku matū’aki fakatupu moveuveu.

Na’e tu’utu’uni ai ‘a e komiti ke ‘omai ha fale’i fakalao mei he ‘Ateni Senialé. ‘I hono ‘omai ‘a e fale’i fakalao mei he ‘Ateni Senialé na’a ne fakama’ala’ala ai:

- Ko e ngaahi lea 'i he Tu'utu'uni 108(3) 'oku 'ikai ke fakamatala'i 'a e ngaahi leá ni ia 'i he Ngaahi Tu'utu'uni ke faka'uhinga'i 'i ha founa pau ke fakangatangata ai 'a e ngaahi leá. Ko ia ai ko e founa ngāue angamaheni ke faka'uhinga'i 'a e ngaahi leá ni 'i he founa angamaheni pē.
- Na'e fakama'ala'ala ala mai 'e he 'Ateni Senialé 'oku fiema'u ke 'i ai ha fakamo'oni pe fakamatala fe'unga ke fakapapau'i 'aki 'a e mo'oni'i me'a 'o e lāunga ni. 'Uluakí, ko e ngaahi fakamo'oni 'oku totonu ke fakahā tonu ai ke fakapapau'i pe ko e Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 7 na'a ne fakahoko 'a hono faitaa'i 'o e Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u Fika 2. Ko hono fakapapau'i 'eni 'e fiema'u leva ke 'i ai mo ha fakamo'oni ia na'e tufaki 'e he Fakafofonga, 'e he Fakafofonga 'o Tongatapu 7 'a e 'imisi ki he ni'ihi 'i he mitia fakasosialé. Pea kapau 'oku 'i ai ha fakamo'oni ki ai, 'e fiema'u leva ke toe 'i ai mo ha fakamo'oni ia na'e taumu'a 'a hono tufaki 'o e la'itā 'imisi ko ha taumu'a fakalotokovi pe fakamatala ta'efe'unga 'o e Fakafofonga 'o Tongatapu 7 fekau'aki mo e Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u Fika 2.
- Ko e me'a 'a Hou'eiki, 'a ha Hou'eiki Mēmipa 'i he loto Fale Aleá, 'e lau leva ia ko e sino fakapule'anga ia, ko e tokotaha politikalé ia. 'A ia 'oku vakai ma'u pē ki ai 'a e kakai 'o e fonuá. Na'e fakahā mai 'e he 'Ateni Senialé 'oku 'uhinga eni ko e hā pē ha ngāue 'e fakahoko 'i loto Fale Alea, 'e ala lea mai ki ai 'a e kakaí.

Na'e pou pou 'a e komiti ki he fale'i na'e tuku maí.

6.2 Ola 'o e ngāue 'a e komiti

'I hono fakamā'opo'opo hono vakai'i 'a e ngaahi fakamo'oni, na'e fakatokanga'i 'e he komiti 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakamo'oni pau mo fe'unga ki hono tukuaki'i hala 'o e Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 7 makatu'unga 'i he 'ikai ke fakapapau'i pe ko ia na'a ne faitaa'i 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 2 mo hono tufaki 'a e la'itā.

Neongo iá, na'e fakatokanga'i foki 'e he komiti, ko hono fakahoko 'a hono faitaa'i ha tokotaha 'i he Fale Aleá 'oku 'ikai maumau'i ai ha lao ia, ka ko hono tufaki 'a e la'i 'imisi 'o fakataumu'a ke tukuhifo'i hala 'o ha tokotaha, 'e hoko ia ko ha hia. Na'e matu'aki tokanga foki 'a e komiti ki he natula mo e mafatukituki 'o e lāungá ni koe'uhí 'oku malava ke ne tukuhifo'i hala mo uesia ai 'a e molumalu 'o e Falé.

'I he'ene pehē, na'e tui 'a e komiti 'oku taau ke toe vakai'i 'a e Ngaahi Tu'utu'uni koe'uhí ke fenāpasi mo e laka 'o e taimi mo hono ngāue'aki 'o e tekinolosiá 'i he'ene fekau'aki mo ha ngaahi taumu'a ke tukuhifo'i hala ha Mēmipa Fale Alea.

7. Fakamā'opo'opo mo e ngaahi Fokotu'u

Kuo kakato 'a e ngāue 'a e komiti ki he Lāunga Fika 1/2023 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 114 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'i hono aofangatuku 'o e ngaahi 'o e ngāue 'a e komiti, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakamo'oni pau mo fe'unga ke fakapapau'i 'a hono tukuaki'i 'a e Fakafofonga Kakai 'o e Vāhenga Fili 'o Tongatapu 7, pea 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi fokotu'u ko 'eni:

'Oku fokotu'u atu 'i he lipooti ni:

i. Ke tali ‘a e Lipooti Fika 2 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonú mo e Monū’ia ‘a e Fale Aleá.

ii. Ke ...

<002>

Taimi: 1215-1220

Kalake Tēpile: ... fakatokanga’i ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakamo’oni pau mo fe’unga ki hono tukuaki’i ‘o e Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 7, Hon. Paula Piveni Piukala, ‘i he Lāunga fika 1/2023, makatu’unga ‘i he ‘ikai fakapapau’i pē ko ia na’a ne faitaa’i ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’u Fika 2, mo hono tufaki atu ‘a e la’itā ‘o makatu’unga ai hono tuku hake ‘i he mitia fakasosiale. ‘I he’ene pehē, ‘oku ‘ikai fakamo’oni’i kuo maumau’i ‘e he Fakafofonga Tongatapu 7 ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ‘a e Fale Aleá.

iii. Ke ngāue fakataha ‘a e Komiti ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Aleá mo e Komiti Tu’uma’u ki he Lao ki hono vakai’i ke fakalelei’i mo fakatonutonu ‘a e ngaahi Lao mo e ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tonga.

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘a e Sea ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea. ‘Eiki Nōpele ‘o Tongatapu.

Lord Tu’ivakanō: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea, pea tapu ki he Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko e ngāue pē eni ia ‘a e Komiti, pea ko e hangē pē ko ē ko e fokotu’u atu ‘i he līpooti ke tali ‘e he Falé ‘a e līpooti, mahalo ka toki ‘i ai ha fakataha ke, ‘oku tonu pē ke fai ha ngāue ia ki he tokotaha ko ia ko eni ko Setita Mila.

‘Oku ‘i ai pē ngāue kapau ‘e ‘alu fakapolisi, ke lāunga’i pē ki he kau polisi kae toki fai ha ngāue ki heni. Koe’uhi he ‘oku ki’i lahilahi pē ‘a e ngaahi me’a ia ke fai kae ‘i he taimi tatau pē ‘e Sea ‘oku ou kole pē au ke tali ‘a e līpooti pea ko e ola pē ena ‘a e līpooti pea ‘oku ou tuku atu pē ki he Feitu’u na. Mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7.

Kole fakamolemole Tongatapu 7 ki he Fakafofonga Nopele fika 2 ‘o Vava’u

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘oku ou kole fakamolemole atu au ki he Feitu’u na pea mo e Fale ni mo hono taimi, ‘ilo kuo ‘api’api ‘a e taimi lahi ‘a e ngāue. ‘Oku ou kole fakamolemole atu ki he Nōpele Vava’u, na’e ‘ikai ‘aupito ko e fakakaukau ia ‘a e motu’a ni, ‘oku lahi ‘etau ngāue ‘atautolu ‘oku faí, ka ‘oku ou kole fakamolemole kapau na’e lavea hono loto ‘ona ‘i he ‘u me’a ko eni ‘oku hoko. Ka ‘oku ‘ikai ko e faka’amu ia ‘a e motu’á ni.

Sea ko ‘eku tokanga pē ‘aku ki he tēpile ko ē, tēpile pē ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e tukupau, ko ia pē ‘oku ou hoha’a au ki ai. Ka ‘oku ou kole fakamolemole atu ‘e ‘Eiki Nōpele Vava’u, ‘oku ou faka’amu au ke male’ei atu ‘a e *issue* ko eni ki he tafa’aki ka tau hoko atu tautolu ki he kau me’a ko ē, ‘oku nau fakatikitato ‘enau ngāue’aki ‘etau tukupau, mālō Sea.

Pālōti'i 'o tali 'a e Lipooti Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea mo e ngaahi fokotu'u

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pālōti 'a e fokotu'u 'a e lipooti, ke tali 'a e lipooti. Fakatokanga'i ke tali 'a e lipooti, fakatokanga'i pea mo ngāue fakataha 'a e komiti 'e 2 ko eni ki he ngaahi fokotu'u ko eni 'oku 'omai. Koia 'oku loto ke tali 'a e lipooti fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto ki ai 'a e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e lipooti fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki koe'uhi ko 'etau taimi, toloi 'a e Fale ki he 2. (Toloi ki he 2 efiafi).

<005>

Taimi: 1415-1425

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki, hoko atu ai pē 'etau ngāue 'i he ngaahi lipooti komiti. 'A ia 'oku tau a'u mai eni ki he Lipooti Fika 4/2024 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea fekau'aki mo e Lāunga fika 3/2023 Lāunga'i 'o Setita Miller. Kole atu ki he Kalake ke lau mai e tohi.

Lord Nuku: 'Eiki Sea kātaki pe mu'a ko e ki'i fakahoha'a atu pe na'e 'i ai e ki'i faingamālie na'e tuku mai 'anenai ki he 2:00 koe'uhī ki he Fakafofonga Ha'apai pea mo e motu'a ni ki he fokotu'u na'e 'oatu.

'Eiki Sea: Ha'apai 12.

Kole ke toloi Fale Alea kae lava feinga Pule'anga ke fakalelei'i vā Kapineti mo e Tu'i

Mo'ale Finau: Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko e me'a pe na'e 'ai ke fakahoha'a ki ai 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ko u tui ko e me'a pe 'oku 'osi 'ohake pe he Fale ni 'Eiki Sea ko e fokotu'u pe Sea 'oku ou fai pe au ia ki he Fale ni 'Eiki Sea mahino pe kia au 'a e fokotu'u 'a e Hou'eiki Nōpele, ka ko e ni'ihi mei he tēpile ko eni 'a e kakai 'Eiki Sea. 'Oku mātu'aki mahu'inga 'aupito 'aupito 'Eiki Sea koe'uhī 'ikai ke u loto 'Eiki Sea ke u toe 'ohake ke toe fai ha tipeiti 'i heke tipeiti'i 'a e ngaahi 'uhinga fakalaó. Ko e 'uhinga 'Eiki Sea he 'oku 'ikai ko ha ...taimi ni ke 'ohake ke fakakikihi'i 'Eiki Sea.

Ko e me'a pe 'oku 'ohake he motu'a ni ia 'Eiki Sea ko e kole pe 'Eiki Sea na'a lava mu'a ke toloi mu'a e Fale 'Eiki Sea. 'Oku toloi e Fale 'Eiki Sea kapau 'oku 'i ai ha fokotu'utu'u ia ki ha 'aho atu 'amui 'a e Hou'eiki.

Ka ko u fokotu'u pe Sea 'oku 'ikai ke toe tui e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku taau ke tau hoko atu e Fale ni 'i he'ene tu'u he mōmeniti ko eni 'Eiki Sea. Ko e anga ia e ongo 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, pea 'oku tui e motu'a ni 'Eiki Sea ko e ongo eni 'a e kakai fakalukufua 'a e fonua. 'I he 'uhinga 'Eiki Sea 'oku ...ko e me'a ko ē 'oku hoko 'Eiki Sea kuo pau ke fai 'a e felotoi mo e felotolotoi pea mo e taha 'a e Palēmia mo e Tu'i ko hono mo'oní ia. Ko e tu'utu'uni 'a e Lao 'Eiki Sea 'osi mahino pe ia, kuo pau ke ne fakataha 'o fokotu'u 'a e Minsitā.

'I he 'aho ni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u toe loto ke u toe lave ki he me'a fakalao mo ha me'a faka-Konisitūtone. Ko e tui e motu'a ni 'Eiki Sea kuo hoko e Tama Tu'i 'oku hangē ia tau pehē hangē ia ha fakataulama ki he melino hotau fonua. Pea 'oku 'alu hake pe 'etau ngāue neongo 'etau kikihi 'i he Lao mo e Konisitūtone neongo 'Eiki Sea na'e 'ikai ha ta'efaka-Konisitūtone 'o 'ene tohi 'i he tui 'a e motu'a ni. Ka 'oku 'ikai ke u loto ke 'ohake 'Eiki Sea ko e 'uhinga he te tau 'alu tautolu 'o tipeiti pea mole ai e laumālie 'o 'eku fakahoha'a 'Eiki Sea.

Ko e kole pe 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ke angalelei mu'a 'a e Pule'anga mo e Hou'eiki Nōpele ke tau tāpuni mu'a 'a e Fale ni ka tau tatali ke a'u ki ha mōmeniti kuo fakataha lelei 'i he melino 'a e Tu'i mo e Palēmiá ke ma'u ha *solution* aofangatuku ki he hoha'a kuo tuku mai 'e he 'Ene 'Afio 'Eiki Sea fekau'aki mo e ongo *portfolio* ko eni 'e ua. Pea ka hili ko ia 'Eiki Sea ko e 'aho ko ē hono ma'u ai 'a 'ena fakataha mo e me'a ke fai pea toki...

Taha ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea, totonu ke tau fakatokanga'i ko e lao kotoa pe 'oku tau alea he taimi ni 'e 'alu kotoa pe ki he 'Ene 'Afio. Pea kapau leva 'Eiki Sea 'oku tētē e me'a ko eni 'oku hangē ko e mōmeniti ko eni. 'Oku tui e motu'a ni 'Eiki Sea ke tau mālōlō e Fale ni kae tali ke veteki 'a e fo'i aofangatuku ko ia 'Eiki Sea.

Ko hono faka'osi 'Eiki Sea 'oku ou kole atu ki he Fale ni tau tuku kae me'a atu e Palēmia mo e Hou'eiki Nōpele 'o fai hano aofangatuku. Ko hono 'uhinga 'Eiki Sea 'amanaki ke fakaava 'etau Fale Alea 'i Mē 'oku tau loto ke hā'ele mai 'a 'Ene 'Afio 'o fakaava e Fale ni 'Eiki Sea, ka 'e lava pe e me'a ko ia 'Eiki Sea kapau 'e fakatokamālie 'a e fonua ni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko hono mo'oní he tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ko e taupotu taha 'o 'etau 'amanaki 'a e Tu'i e fonua 'ikai ke u toe lave ki he Konisitūtone 'oku 'osi mahino ko e 'ulu ia *head of state* ko e Palēmia ko e *head of government* ko naua te na lava 'Eiki Sea 'o 'omi 'a e fakafiemālie ki he fonua 'oku tau 'ofa ai.

Ko ia pe 'Eiki Sea 'a e kole mo e fokotu'u 'oku 'oatu kole ki he Pule'anga mo e Hou'eiki Nōpele tau matuku tau ō kae fakalelei'i e me'a ko eni, ko 'etau foki mai 'i Mē pea hā'ele mai 'a 'Ene 'Afio kuo tau kamata'i ha *new era*...

<007>

Taimi: 1425–1430

Mo'ale Finau : .. ko ha ākenga fo'ou, ki hono fakalele hotau fonuá 'Eiki Sea. Sea, ko e fakahoha'a pē ia 'oku 'oatu, mālō e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea : Hou'eiki, na'a tau kamata ko ia 'aneuhú, na'a ku kole atu ke tau muimui ki he 'etau Tohi Tu'utu'uni. Ngaahi me'a makehé hangē pē ko 'etau tu'utu'uní 'uluaki poaki mai ki he

Seá pea toki faka'atā atu ke tau ngāue ki ai. Koe'uhí ko hono tataki mai ko ia 'etau ngāue, 'oku tau muimui pē ki he 'asenita.

Ha'apai 12 na'a ku faka'atā atu ke ke toki poaki mai he taimi ko ē 'oku mālōlō ai e Fale...

Mo'ale Finau : Sea na'e 'uhinga pē 'eku fakahoha'á 'aku ia Sea ko e 'uhingá ko hono mo'óni na'e fai e.. ko hotau Fale ni 'Eiki Sea ko e Fale pē 'oku taha 'a e Fale ni. Pea 'oku mahino pē kiate au Sea na'e ngalingali ne u kole atu pea 'oatu 'eku fakakaukaú. Ka koe'uhi ko hono 'omai mei he 'Eiki Nōpelé 'a e me'a ko ení Sea, pea 'oku ou tokanga pē 'Eiki Sea ke 'oatu 'eku fakakaukaú na'a pehē 'e he 'Eiki Nōpelé 'oku ou hanga 'o ta'ofi tu'u 'a 'eku fakakaukau.

Ko u kole fakamolemole atu 'Eiki Sea 'oku mahino kiate au e Feitu'ú na. Ko hono 'uhinga ia na'a ku 'oatu ai pē 'ikai ke u toe lave ki ha lao, lave ki ha Konisitūtone. 'Oatu pē 'eku fakakaukaú 'i he tau fatunga motu'a hotau fonua 'o hangē ko e laumālie 'o e Feitu'ú na 'Eiki Sea. Ko u kole fakamolemole atu he'eku maumau'i 'a e tu'utu'uni 'a e Feitu'ú na 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea : 'Eiki Nōpele 'Eua.

Tokanga ki ha ngāue Fale Alea 'e fai fekau'aki mo e tohi tali Kapineti ki he Tohi mei he Tu'í

Lord Nuku : Tapu pē pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapineti. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpelé pea pehē foki ki he kau Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí 'Eiki Sea. Ko e fakahoha'a ko ē 'a e motu'a ni ia 'oku fekau'aki ia pea moe tohi na'e fai 'e he 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Tongatapu, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō 'o 'ave ki he Palēmiá koe'uhí na'e 'i ai 'a e ngaahi ongoongo kuo mofele he fonua ni, 'oku ta'efaka-Konisitūtone 'a e Folofola na'e 'omai ki he Kapineti Sea, pea 'oku makatu'unga ai 'a e fakahoha'a.

He 'uhi he na'e fai e tohi, pea pehē 'i he efiāfi Tu'apulelulu. Na'e fai e tohi kimu'a pea pehē 'e fai mai hano tali, pea 'ikai ke fai ha tali ia 'Eiki Sea. Pea a'u mai ko ē ki he efiāfi Tu'apulelulu pea fai leva 'a e lāunga, 'oku 'ikai ko ha lāunga, pea hanga leva 'e he 'Eiki Nōpele 'o 'oatu 'a e tūkunga 'oku 'i ai 'a e fakakaukau 'a e Hou'eiki Nōpele. Ke ai ha tali mei he Pule'angá 'o fekau'aki ki he ta'efiēmālie 'oku hoko ki he faifatongiá 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e ta'efaka-Konisitūtone ai.

Ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni 'Eiki Sea, ko e anga ko ē e tu'utu'uni mo e anga ko ē 'o e founa 'oku pehē, 'oku ta'efaka-Konisitūtone 'a e Folofola Tohi na'e 'omai mei he 'Ofisi o e *Foreign Affairs* pē ko e fe 'a e 'ofisi na'e 'omai mei ai ki he 'Eiki Palēmiá pea ko hono tali. 'Alu leva 'a e talí 'o 'alu ia kitu'a 'o mafola ia he kakai e fonuá. 'Oku ai e tu'unga ta'efaka-Konisitūtone 'i he Folofola na'e 'omai ki he Hou'eiki Kapineti.

Pea 'i he tu'unga ko iá Sea ko e me'a mamafa 'aupito 'aupito ia, ke pehē kuo ta'efaka-Konisitūtone e e Tu'í 'ene Konisitūtone. Ko e hā leva e fatongia 'o tautolu 'e fai? 'E tukuange pē ...

'Eiki Palēmia : Sea, ko e ki'i 'ai fakatonutonu atu pē eni. 'Oku ke fiema'u Sea ke tau toe tipeiti'i eni e me'a na'e 'osi tali he Tu'apulelulu kuo 'osi, pea kapau 'oku pehē hangē ko 'eku

laú ‘e lava, pea ko ‘etau, na’e ‘osi ‘ai fakahoko ange ‘a e tali he Tu’apulelulu. Ko e me’apango pē na’e ‘ikai ke ‘i ai ‘a e Fakafofonga Nōpele ko ení kae 'uma'ā ‘a e Fakafofonga ‘a Ha’apai, ka na’e ‘osi fai e tali ki ai Sea. Kae tuku pē ke fai e fengāue’aki ko ia, ka ai ha tohi ‘e ‘ave...

<008>

Taimi: 1430 – 1435

‘Eiki Palēmia: ... ia ‘e ‘ave ki Palasi, ‘e ‘ave pe ia ki Palasi he ‘ikai ke ‘omai ia ki he Falé ni. Ko e anga pe ia ‘o e kole fakama’ala’ala atu ki he Hou’eiki he tahá te mou loto ke ‘omai ha tohi pehē he ‘oku ‘ikai ke tonu ia. Pea kapau ko e tohi ki he ‘Ene ‘Afió pe ko e tohi ki he ‘Ofisi Palasí ko e feitu’u pe ia ‘e ‘alu ki ai e tohí. Pea ko e ‘ai pe kole atu Sea he ‘oku hangē ke toe faka’atā pe ‘e koe ke tau toe tipeiti he me’a na’e pehē na’a tau ‘osi tali he ‘ahó pea tau mālō ai. Sea mālō ‘aupito e ma’u faingamālié.

Tokanga ko e me’a lahi kuo hoko he fonua ‘i he tohi tali ‘a e Pule’anga ki he Tu’i

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ko hono fakanounou mai eni ‘o e faihalá ke hokohoko pe Sea. Ko e ‘uhinga ‘o ‘eku fakahoha’a atú he ko e ‘isiu eni ia pe ko e me’a eni ia ‘oku lahi ia ki he Hou’eiki e fonuá. ‘A eni ko ē ko ē

Tokanga ‘Eiki Sea ki he mole taimi ngāue ‘a e Fale & maumau’i tu’utu’uni ngāue ‘a e Falé

‘Eiki Sea: Nōpele kātaki pe, ‘a ia ‘oku hū lalo uaea ho’omou fokotu’ú mo e taimí, ‘oku mole e taimi e Falé he me’a ko ení. Na’e ‘osi fai e feme’a’aki ki ai ‘i he uike kuo ‘osí he Tu’apulelulú. Pea hangē ko e fokotu’u ko eni ‘a Ha’apai 12 na’e ‘osi poaki mai pea holomui he efiāfi ni pea ko eni ‘oku toe fakahū mai pe ‘e ia he efiāfi ni ‘o maumau’i ‘a e ngāue ko ē na’e fai e femahino’aki ki ai. Ha’apai 12

Mo’ale Finau: ‘E Sea ‘oku ‘atā pe foki

‘Eiki Sea: ‘E anga fēfē ke u toe falala atu ki ha Fakafofonga ‘okapau ‘oku fai e femahino’aki ‘i tu’a fakatatau ki he ‘etau Tohi Tu’utu’uni pea mou toe maumau’i pe ‘i Fale Aleá ni.

Mo’ale Finau: Sea ko hono ‘uhinga ia ne u ‘oatu ai ‘eku kole fakamolemole ki he Feitu’u na mo u fakafoki atú he na’e, ko hono mo’oní te u ‘ai pe na’e ‘i ai ‘ema talanoa mo e Nōpelé ‘i tu’a peá ma hū mai ki hení pe ko ‘ene

‘Eiki Sea: ‘Ikai ko ha palopalema ia ‘a’aku kapau ko koe Fakafofonga ‘okú ke ha’u ‘o talamai te ke fai ha me’a kia au Seá pea fai e femahino’aki ‘i tu’a peá ke ha’u koe ‘o toe fakatonuhia ho ngāué ‘i Fale Alea. Ko e hā leva e ‘aonga ‘etau fengāue’aki ‘i tu’a? Ko e hā e ‘aonga ‘eku tataki e feme’a’akí fakatatau ki he tu’utu’uni pea mo hono fakahokohoko ‘etau ngāué fakatatau ki he ‘asenitá. Ko e hā ‘eku ‘aonga ‘okapau hili ‘etau femahino’akí ‘osi e ngāue fakatatau ki he ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘o mou toe maumau’i pe ‘e moutolu ‘i loto Fale Aleá ni. ‘Eiki Nōpele

Lord Nuku: ‘E Sea, ko u kole fakamolemole

‘Eiki Sea: Me’a ki he ‘etau Tohi Tu’utu’uni ke mahino kiate koe ‘a e founa hono fakahoko ‘etau ngāue. Me’a ki he Henisaati ke mahino kia koe ‘a e ngaahi me’a na’e fai ki ai e femahino’aki pea mo e feme’a’aki ‘i he Tu’apulelulú he uike kuo ‘osi. Na’e makatu’unga e tohi ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o Tongatapu ‘i he fakataha e Hou’eiki Nōpele, na’e ‘ikai ke ke me’a koe ki ai, ‘aho 26 Falaité. Fa’u e tohi ‘ave ki he ‘Eiki Palēmiá he Monité. Tu’apulelulú fiema’u ‘e he ‘Eiki Nōpelé ke ‘omai ha tali meí he ‘Eiki Palēmiá. Na’e ‘omai e tali e ‘Eiki Palēmiá pea makatu’unga ai e toloi mai e Falé ki he ‘ahó ni.

Ko e ngāue ko iá ‘oku kei fakahoko ‘o fakatatau ki he femahino’aki ‘a e ‘Eiki Nōpele na’á ne fa’u e tohi pea mo e ‘Eiki Palēmiá. Hou’eiki na’a tau ‘osi talanoa ki he me’a ko ení ‘aneuhu, te tau ngāue ki he ‘etau ‘asenitá. Ko e ngaahi me’a makehé ‘e tuku atu e faingamālie. Na’á ku toe fakama’ala’ala pe ‘aneuhu, ka a’u ki he 2 ‘oku mahino te tau hoko atu he me’a makehé te tau a’u ki ai. Ka ‘oku makatu’unga ia he poaki ko ē ‘oku ‘omai kimu’a he 2. ‘A ia na’e fai e femahino’aki kuo maumau’i ‘e Ha’apai 12 ‘o makatu’unga ia he’ene femahino’aki ‘a’ana pea mo e ‘Eiki Nōpele ‘Euá ‘i tu’a ia ‘i he me’a na’e pu’aki mai ki he Seá ‘oku mafai ke fakahū e ‘asenitá ki he ngāue ko eni he efiāfi ní.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, kātaki fakamolemole na’e ‘ikai ha’ama femahino’aki ‘amaua mo e Fakafofongá

‘Eiki Sea: Ko eni toki ‘osi pe eni e me’a mai ‘a Ha’apai 12 ko e ‘uhinga ‘okú ne maumau’i ai ‘ene alea mo e Seá ko ‘ene femahino’aki mo e Feitu’u na ‘Eua 11

Lord Nuku: Ke u ki’i tuku atu ‘e au ‘a au. Na’e mahino kiate au ‘ene kole ‘aneuhú peá ne ‘eke mai kiate au peá u talaange ki ai, he na’á ku tu’u hake pe ‘aneuhu ‘o fai e me’a tatau.

‘Eiki Sea: Ko ia

Lord Nuku: Ko ho’o tu’utu’uni ko ē na’e fai ki ai

‘Eiki Sea: ‘Aneuhu ia pea na’á ku ‘osi fakahā atu pe ki he Falé ke mou mea’i na’e ‘ikai ke ‘omai ha poaki ke ‘ai ha me’a makehe ‘aneuhu

Lord Nuku: Ko ia

‘Eiki Sea: Kā ‘e malava ke ‘i ai ha faingamālie he 2 ‘o kapau ‘e fakahā mai kiate au ‘a e ngaahi ‘uhinga mo e makatu’unga ‘e ‘omai ai e ngaahi me’a makehé ‘i he 2.

Lord Nuku: Ko ia

‘Eiki Sea: Pea tau hū mai he 2 na’e ‘osi fakafoki ‘e Ha’apai 12 kia au ko e Seá ‘e ‘ikai ke fakahū ‘ene me’a he 2 pea ko eni ‘oku tau hū mai pe ‘o fakahū mai.

Lord Nuku: ‘Ikai ke u lave’i ia ‘e au ‘a e tu’unga ko ē na’e ‘i ai ko ē

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ke ke toe lave’i pe te ke mea’i. Ko e me’a ia ‘a e tokotaha ‘oku ‘omai ‘ene fokotu’ú pea mo e Seá ‘okú ne fakahū e ‘asenitá ki he Fale Aleá

Lord Nuku: ‘Eiki Sea

'Eiki Sea: Pea kapau 'okú ne fakafoki peá ne toe fakahū mai pe ki he Fale Aleá ne ...

<010>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Sea: ... maumau'i 'ene alea pea mo e Seá, maumau'i 'etau Tohi Tu'utu'uní, te u lava 'o tuli fakatoloua moua he 'aho ni.

Lord Nuku: Sai pe ia Sea, ko e me'a ia 'a e Feitu'u na.

'Eiki Sea: 'Oku 'ikai ke sai pe ia! He 'oku mole 'etau taimí 'osi eni e miniti 'e 15, tau hū mai he 2 te'eki ai ke tau ngāue ki he'etau 'asenitá.

Mo'ale Finau: Sea. Sea ka u ki'i fakahoha'a atu mu'a Sea fakamolemole.

'Eiki Sea: 'Oua te ke fakahoha'a mai 'Eua, 'e Ha'apai 12!

Mo'ale Finau: Ki'i tokoni atu pē Sea.

'Eiki Sea: Kuo ke maumau'i 'etau Tohi Tu'utu'uní! Mālō pē 'eku hanga 'o kātaki'i ke ke kei 'i Falé ni!

Tongatapu 7 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia heni ke ke toe me'a ai.

Paula Piveni Piukala: Sea kātaki Sea.

'Eiki Sea: 'Ikai!

Paula Piveni Piukala: Fakamokomoko ...

'Eiki Sea: Me'a ki lalo! Hou'eiki te tau foki mai ki he'etau 'asenitá 'oku 'i ai 'a e taimi mo e founga ke fakahoko ai 'a e ngaahi ngāue ko eni. Hala hono fakahū mai. Hala mei he kamata ki he 'ene 'osi. Tau foki ki he'etau ngāué.

Ko e me'a ke me'a mai ki ai 'Eua, Nopele 'Eua pea mo Ha'apai 12 'oku 'i ai 'a e founga mo e taimi ke fakahu mai ai ki he Fale ni. Te tau muimui ki he'etau Tohi Tu'utu'uní. Pea ko u 'osi fakamatala atu na'e hū mai 'a e me'a ko ení pea na'e te'eki ai ke faka'atā. Pea kuo maumau'i 'e Ha'apai 12 'ema femahino'aki 'o fakatatau ki he Tohi Tu'utu'uní, poaki ki he Seá pea toki 'omai ha me'a makehe. Mou me'a ki he 'asenitá hala ke 'i ai ha me'a 'e taha he me'a ko ená.

Lord Nuku: Ko ia 'Eiki Sea. Ka na'a ku fakahoha'a atu 'aneuhu, muimui he tu'a 'o Ha'apai 12. Pea ko e me'a ia na'e 'omai.

'Eiki Sea: 'Eiki Nopele 'Eua, me'a ki lalo.

Tau hoko atu ki he'etau 'asenitá pea te u kole ki he Kalake ke ne lau mai 'a e Lipooti ko eni Fika 4/2024 Komiti ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale.

Lord Nuku: 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Me'a hifo ki lalo 'Eua, 'Eiki Nopele kātaki te tau nofo ma'u he'etau 'asenitá he efiáfi ni. 'Ikai ke tau toe fakahēlekeu holo he me'a ko eni.

Lord Nuku: 'Ikai ko ha fakahēlekeu eni ia 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Ko e 'ai ke u fokotu'u atu 'e au ...

'Eiki Sea: Te u fakatokanga atu, 'uluakí eni.

Lord Nuku: Ko 'eku 'ai ke u fokotu'u atú ...

'Eiki Sea: Tu'o ua pē 'eku fakatokanga atú te u tuli koe 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Te ma hū kitu'a. Ko 'eku fokotu'ú ia.

Lord Tu'ilakepa: Sea. Tapu pē mo e Feitu'u na.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Vava'ú, me'a mai.

Tapou ki he Hou'eiki Mēmipa ke nau tauhi e Tu'utu'uni 'a e Falé

Lord Tu'ilakepa: Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eikí. Talu 'eku Fale Alea mo e Feitu'u na ko 'eku toki vakai eni ke tuputāmaki pea 'oku fe'unga mo taau ke 'ai mo ke tuputāmaki. Pau 'oku 'i ai ha taha he Falé ni 'o a'u ki he Feitu'u na 'oku 'ikai ke ke lava 'o faitu'utu'uni, tonu ke ke fakafisi mei ho fatongiá. Ko u fiefia he sio atu ki ho fofongá 'oku mahino ko e Sea Fale Alea e Feitu'u na. Pea 'oku fanongo mai e kakai e fonuá pea mahino hono tataki e Falé ni, mahino ia kiate au.

'Oku ou kole fakamolemole pē au ki hoku kaungā Fakafofongá, ko e si'i me'a 'oku tokanga atu ki ai e Seá, mou fou he fongá ko e 'omi ke tepile'i pea tau hoko atu ai. Ko e 'ū fokotu'u 'oku 'omai he Fakafofonga Fika 4, tonu, he 'oku 'omai 'o tepile'i pea tau fou kotoa ai. Na'a ku faka'amu au 'Eiki Nōpele Tongatapu ke ke me'a mai 'o tokoni he koe'uhí he 'oku fiema'u e tokoní kae nga'unu e Fale 'eiki ni.

Ko u manatu ki he 'aho 'aneafi 'Eiki Sea, feteleni e tēpile ko ení pea mo e Hou'eiki Pule'angá, tulou atu Hou'eiki Nōpele ka na ko au na'a ku 'uluaki hū mei, kitu'a he Fale Alea ko ení 'Eiki Sea. Lolotonga 'eku nofo 'i tu'á kuo u fanongo mai 'oku toe hū ange 'a e Hou'eiki Nōpelé. Nau faka'amu au he 'aho ko iá 'e ta'ofi e Falé he 'aho ko iá, hala. Hangē 'oku ongo'i 'e he Hou'eiki Nōpelé 'oku fakapalataha e Falé he 'aho 'aneafi. Hou'eiki tau lotu pē 'o kole ki he 'Eikí, 'oku 'i ai pē 'ene founa 'a'ana pea te ne 'omi ia he taimi totonu.

'Oku ou kole fakamolemole atu 'Eua, 'e Hou'eiki Nōpele 'o 'Euá. Ta'u lahi 'eku fononga he mala'e fakapolitikalé mo 'eku muimui he Feitu'u na.

<002>

Taimi: 1440-1445

Lord Tu'ilakepa: ... toki hanga 'e he me'a na'e hoko 'i he ta'u kuo 'osi 'o fakamāvaeua 'a e Feitu'u na mo e motu'a ni. Pea ko u kole atu pē ki he Feitu'u na ke ke laumālie lelei, pea ko

ho'o mou tokanga ki ai Hou'eiki, ka 'oku finangalo 'a e 'Otua e hoko 'e vave ni mai pē 'ene hoko 'ana. Ka tau talangofua ki he 'u Sea, 'ai ho'o fokotu'u. 'Io 'oku talamai 'e he Tohi Tu'utu'uni, 'io 'e lava pē ke fokotu'u ngutu, ka 'oku 'i ai 'a e me'a ke tau fai ke tau talangofua ki he 'Eiki Sea, neongo 'ene kei si'i ka tau talangofua 'e a'u mai pē. 'E a'u mai pē, 'a e pōpōaki 'oku mo feinga ki ai. 'E a'u pē ki he tāpuni 'a e Fale ni 'e a'u atu pē ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Ka 'oku ou faka'amu ke mou me'a atu 'o tohi, pea mo 'omi ke mo fiamālie ki ai. He 'oku ou tui ki he me'a 'oku 'omai 'e he 'Eiki Sea, 'io 'oku 'osi tēpile'i ia. 'Oku 'ikai ke u 'ilo 'e au fika 4 pē na'e anga fēfē ho'o founa 'ene tonu pasika 'o ke 'omi 'o tēpile'i he, pea ko e me'a ia oku tonu ke tau feme'a'aki ai.

Neongo 'a e puputu'u 'a e fonua mo 'enau faingata'a'ia 'i he me'a kuo hoko holo faka-politikale 'i he vā 'o Lototatau pea mo e Pule'anga mo e Hou'eiki mo e kau Fakafofongá, tau fou pē he founa, mou me'a mai 'o 'ai pē he founa ko eni 'oku me'a mai ai 'a e 'Eiki Sea ki ai. Ka 'i he feinga 'a e fakamālohí pea ko e me'a ia 'oku ou tu'u hake ai. 'Oku ou ongo'i 'oku 'ikai ke tonu ke a'u atu 'a e faitu'utu'uni 'a e Sea, kia moutolu 'a e Hou'eiki 'i he Fale ni.

Me'a tatau pē 'Eiki Sea na'e hoko 'i he Komiti Kakato, tuku 'a e līpooti ia he kae lau lao 'a e Fakafofonga ia. 'Ikai ke 'i ai ha'ane kaunga 'ana 'i he 'asenita, kau feinga pē, feinga pē mo 'eku pehē pē 'Eiki tokoni mai. Tauhi pē hoku vā mo e kau Fakafofonga, tauhi pē hoku vā mo e Hou'eiki, pea ko 'eku tui ia 'Eiki Sea, fakamolemole'i kimautolu, ka 'oku ou kole pē ki he kaungā Fakafofonga, hoko atu 'a e ngāue, ka tau talangofua mu'a, leveleva 'a e malanga kae tau atu.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, 'oku ou kole pē 'Eiki Sea koe'uhi ke faka'osi atu 'eku malanga.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele, 'ikai ke toe tuku atu ha'o taimi. Hou'eiki 'oku ou tali 'a e fakamalanga ko eni 'a e 'Eiki Nōpele 'o Vava'u, 'Eiki Nōpele 'Eua toki tuku atu ho taimi 'i he taimi totonú. Tau foki mai ki he 'etau 'asenita, kole atu ki he kalake ke lau mai 'a e Līpooti 'a e ...

Lord Nuku: Sea ko fē koā 'a e me'a 'oku ui ko e taimi totonu.

Tevita Puloka: Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 1.

Kole Tongatapu 1 ki he kau Fakafofonga e Kakai ke nau nofo 'i he 'asenita ngāue 'a e Falé

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Fale Alea 'o Tonga. 'Oku ou kole atu pē 'Eiki Sea 'oku ke mea'i mau lave'i ke tuputāmaki, kole fakamolemole atu, si'i Hou'eiki Fakafofonga, tau muimui mu'a 'i he me'a 'oku kole mai 'e he 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai 'a e lea Tonga mahino pē mei he uike kuo 'osi 'a e tūkunga 'o e 'aho ni, pea 'oku mo'oni 'oku tau nofo tailiili, tau nofo mo e 'amanaki mo e lotu mo e faka'amu.

Ko 'eku faka'amu mo e kole ke tukuange mu'a 'a e 'aho ni, mo 'etau 'asenita 'oku kole mai 'e he 'Eiki Sea ke tau muimui aí. 'Oku 'i ai 'a e lea Tonga, 'oku te'eki hihi kuo 'ola, tukuange angé ha faingamālie ko 'etau uike ngāue faka'osí pē eni, pea tau 'osi 'i he Tu'apulelulu toki foki mai he 'aho 3 'o 'Epelelí. Kole atu kaungā Fakafofonga, tau ki'i hanga mu'a ki he 'asenita he 'aho ni, kei taimi pē ke tau ō fakamokomoko mo tau lotu ki he kaveinga ko eni 'a ia 'oku ou tui 'oku fakatatali mai ki ai 'a e fonua, kae pehē kia kitautolu. 'Oku tau 'ilo kotoa pē 'a e

ngaahi me'a ko ia, pea na'e 'osi fai pē feme'a'aki. 'Oku ou kole fakamolemole atu Sea, ki he Feitu'u na fakamokomoko'i pē mu'a 'a e Feitu'u na, ka 'oku ou fokotu'u atu ke hoko atu ā mu'a 'etau 'asenita. Mālō.

Fokotu'u Lord Nuku ke alea'i kaveinga 'oku hoko he fonuá pe ko 'ene hū ia kitu'a

Lord Nuku: Ko 'eku fokotu'u 'aku ia na'a ku fokotu'u atu ...

<005>

Taimi: 1445-1450

Lord Nuku: ... 'Oku ou fokotu'u atu te u hū kitu'a koe'uhī ke pāloti'i he Fale he 'oku 'ikai ke u tui ke tukuaki'i 'o 'Ene 'Afio. 'Oku 'ikai ke faka-Konisitūtone 'a e tohi na'e fai 'o fakatatau ki he tali na'e 'ave he Kapineti. 'Ikai ko ha me'a eni ia 'oku ma'ama'a Sea. Ko ho'o 'asenita 'a 'au ia 'i ai e me'a ia 'oku 'osi ...na'a tau hanga 'o tukuange e pa'anga pea 'omai e fakamatala 'oku 'ikai ke nau fenāpasi. Ka ko e me'a ia ko eni ko e me'a ia 'oku mahu'inga ange, he ko e me'a ko ē 'oku 'uhinga kiate au. Na'e tukuaki'i hala 'e he *press release* ko ē 'a e Kapineti 'oku ta'efaka-Konisitūtone 'a e tohi 'a e Tu'i Folofola. Ka ko e tohi pea mei he 'ofisi ki he Kapineti. Ko e me'a ia ko ē 'oku 'uhinga atu ai 'a e fakahoha'a ko ē 'o e 'aho ni. He 'oku vālau e fonuá 'i he tali ko ia, pea kapau 'oku sai pe ia ki he Feitu'u na, 'oku 'ikai ke sai ia ki he motu'a ni. Ko e 'uhinga ia 'eku fakahoha'a atu, ka kuo fai ha fakafepaki ki he 'Eikitau e fonuá, 'omai pe ko e hā e 'uhinga 'oku fai ai e tōkehekehé. 'Oku 'i ai e 'ū 'uhinga na'e 'uhinga ai e makatu'unga, pea ko e 'uhinga ia 'o e taukave'i atu 'o e 'aho ni.

Ko e me'a ko eni 'ū ngāue ko eni 'ū ngāue ni na'e 'osi 'i he Fale Alea pea ko hono ngaahi olá eni 'oku 'omai ko ia he 'aho ni. Pea ko e ola ia 'oku 'omai he 'ahó ni. Ko e tohi ko e talamai ko e ta'efiemālie, ka ko e me'a 'oku 'ave 'i tu'a ko e fakanofō. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e tali ē na'e tonu ke 'omai fakatatau ki he me'a ko ē 'a e 'Eiki Nōpele. Ka 'oku fakafisi 'oku 'i ai e fatongia ke fai, pea ko 'eku lave'i Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'Eua te ke me'a ki lalo pe te u kole ke ke me'a atu kitu'a.

Lord Nuku: Ko e hā pe ho'o me'a 'a 'aú, fai pe ia.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Tongatapu me'a mai.

Kole ke hoko atu 'asenita ngāue 'a e Fale & kole fakamolemole ki he tonounou mei he tepile kau Nopele

Lord Tu'ivakanō: Sea tapu pe mo e Feitu'u na Sea. Ko u kole pe ke ke fakamolemole'i ange 'a e 'Ulu Tolu. Mahino pe ko e fakahoko pe 'a 'ene ongó, ka ko u kole fakamolemole pe ki he 'Eiki Nōpele na'a ku fakahoko pe hota fatongiá 'i he 'aho 'aneafī. Pea ko u tui ke tau faka'apa'apa pe ki taumu'a. 'I ai pe 'enau tali pea tuku ke faingamālie ke tuku atu kia nautolu he 'oku te'eki ke 'osi e uike ni.

Ko e me'a kotoa pe 'oku tau fefaka'apa'apa'aki 'o hangē ko ia he ko e tala ko ē 'e Tupou 'Uluaki ka Falekāonó fakahoko ki he Hou'eiki mo e kakai e fonuá 'ene kovinānite mo e 'Otuá

ko e me'a ia ke mou muimui ki ai, pea 'e melino e fonuá, 'e monū'ia ai e fonuá ho fāmili. Pea ko u tui he ngaahi taimi pehē ni ko e me'a ia 'oku tonu ke nau fai, mou anga molū anga vaivai.

Ka ko ia Sea ko u kole fakamolemole pe ki he Feitu'u na hoko atu ho'o 'asenita kae tuku ai pe faingamālie ke tuku ki he Hou'eiki taumu'a, he ko e me'a kotoa pe 'ai pea mou tui ki he 'Otua. Ko e fonua ni na'e tuku ki langi pea ko e me'a kotoa 'e faka'osi pe mei ai, kae 'oua te tau...he 'oku tau kei tangata pe kitautolu pea te tau kei angahala kotoa pe. Ka ko u kole fakamolemole atu pe Sea kae tuku mu'a 'a e 'Eiki Nōpele 'Eua ia ...

<007>

Taimi: 1450-1455

Lord Tu'ivakanō : ... kātaki fakamolemole, pē tuku ki he Seá ke hoko atu hono fatongia. Sea, mālō, kae hoko atu.

'Eiki Sea : Kalake lau mai e lipooti.

Lipooti fika 4/2024 Komiti Fili ki he Ngaahi Totonu Fale Alea

Kalake Tēpile :

'Aho 16 'o Fepueli, 2024.

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 4/2024 - Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea.

Ko u faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'u na , kuo maau 'a e ngāue 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Aleá fekau'aki mo hono lāunga'i 'a e tokotaha ko Setita Mila 'a ia ko e lāunga Fika 3/2023.

Ko e lāunga ni na'e fakahoko ia 'e he Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 8..

Paula Piveni Piukala : Sea, 'e lava ke u ki'i tokoni atu Sea. 'Oku ou ongo'i 'oku 'ikai ke ongo tonu ke tuku e me'a mahu'ingá ka tau ō mai 'o talanoa'i e fokotu'unga veve ko eni. Sea ko u fokotu'u atu, ke 'ilo kapau 'e tukuange mai ha faingamālie, kapau 'oku ai ha fokotu'utu'u 'a e Hou'eiki, ko e 'u lipooti ia ko eni tau tali faka'angataha pē 'etautolu. 'Ikai ke 'i ai hano mahu'inga 'ona. 'Ikai ke 'i ai hano mahu'inga 'e taha, ka te u puke e 'u lipooti ko eni he taimi 'e 'omai ai e patiseti, ka 'oku mahu'inga kia au 'a e me'a na'e 'ohake 'e he 'Eiki Nōpelé Sea.

'Ikai ke u ongo'i 'e au 'oku mahu'inga ange 'a e 6.2 mo e 7.1 ki he 7.8. Sea, 'i ai e lau 'a *Aristotle* ko e *human being is a rational animal*. 'Oku ne hanga 'o *define* 'etau kehekehe ko ē mo e fa'ahinga e monumanú he 'oku tau ngāue'aki 'a e 'atamai lelei, 'uhinga lelei. 'Oku hoha'a 'a e fonuá ia Sea, hoha'a mai hoku kāingá ki he motu'a ni, hoha'a mai he 'oku 'osi

on air ‘a e ngaahi fetu’utaki ia ko eni pea mo ‘Ene ‘Afió. ‘Osi mahua e ipú ia Sea. Pea ‘oku ‘ikai ke u tui au pea ‘oku ngalivale ange ‘Ene ‘Afió toe ngalivale ange e Hou'eikí..

'Eiki Palēmia : Sea fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala : .. he fōtungā, fakafōtungā ‘oku fai ‘e he Kapineti ‘e Sea. Kia au ia..

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu Fakafofonga, kapau pē ‘oku ‘ikai ke tali lelei mai.

'Eiki Sea : 'Eiki Palēmia fakatonutonu. Ko e fakatonutonu Sea, ko e fetu’utaki kotoa pē ‘a e Kapineti ki ‘Ofisi Palasi ‘oku ‘ikai ke mau tuku kitu’a. Ka ai ha fakafetu’utaki ‘oku mau tauhi pē *confidentially*..

Paula Piveni Piukala : Sea ko ‘eku fakatonutonu atu eni. Na’e *announce* ‘enau tali ki he ‘Ene ‘Afió ‘a e tohi na’e ‘omai pē ki he Sekelitali ‘i he ‘ea ko ‘eku fakatonutonu ē.

'Eiki Palēmia : Tuku pē ke u fakamahino ange ki he Fakafofongá pē ‘oku ne mea’i ‘a e kehekehe ‘o e *press release* pea mo e tohi ki ‘Ofisi Palasi. Ko e tohi ki ‘Ofisi Palasi ‘oku kehe ia. Ko e fakatalanoa atu ko ē ko ē na’e fai ko ē ‘e he Palēmia Le’ole’o ‘o e ‘ahó, ko e fakatalanoa pē ki he ngaahi me’a pē ‘oku ‘ikai ke ‘oatu ai e tohi ia na’e ‘ave ki he ‘Ofisi Palasi Sea. Pea he ‘ikai ‘oatu ia he ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ki Fale Alea ni, ko e ‘uhinga pē ia ki ‘Ofisi Palasi. Ko e ‘uhinga pē ke ne mea’i ‘a e kehekehe kae ‘oua ‘e tala ia ‘o pehē na’a mau hanga ‘o tuku atu kitu’a ha tohi...

Paula Piveni Piukala : Sea kapau na’a nau tali pē e tohi mei he *Lord Privy Seal* ‘o fou pē meia nautolu ki he *Lord Privy Seal* ...

'Eiki Sea : Tongatapu 7 ‘oku ke toe me’a mai pē koe he me’a ‘oku me’a mai ki ai ‘a Ha'apai 12 pea mo e 'Eiki Nōpele ‘Eua.

Paula Piveni Piukala : Sea ko u fokotu’u atu ‘e au Sea, ko e lipooti ko eni ‘oku ‘ai ke tau hanga atu ki ai, kapau te tau *address* ‘etautolu e *issue* ko ē tau tali fakalūkufua ‘etautolu. Ko au ‘oku ou ongo’i ‘oku maumau hotau ‘ea, maumau hotau ivi, he talanoa he ‘u me’a ko ē lolotonga ko ia ‘oku ikai ke tūkunga mālie ‘a e fa’unga e fonuá. Na’e ‘ikai ‘aupito ko e fakakaukau ia ‘o e liliu fakapolitikalé ke ‘ai hano fakafepaki’i hangatonu ‘Ene ‘Afió . Me’a kātoa pē ke fou ‘i he Konisitūtone ‘i he lao, pea ko e me’a ia na’a ku toutou malanga ai Sea pea u toutou kole atu ki he Feitu’ú na.

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala : Ke tau ō mai mo e pení o alea’i e kaha’u ‘o e fonuá pea tohi’i he Konisitūtone.

'Eiki Palēmia : Tuku pē ā ke me’a pē hē.

Paula Piveni Piukala : Ka ‘oku ‘ikai ke fai pē ‘enau fakakaukau ke nau talatau ki he ‘Ene ‘Afió.

'Eiki Sea : Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala : Pea ko e motu'a ni, ..

'Eiki Sea : Tongatapu 7, 'ikai ke u toe fe'auhi au mo moutolu. Ko e hā ho'o fokotu'ú 'oku 'i ai ha pou pou pea tau hoko atu.

Paula Piveni Piukala : Ko 'eku fokotu'ú 'aku Sea, ke tau toloi 'etautolu e Fale ni, kapau he 'ikai ke pehē, kae 'oleva kuo tūkunga mālie ke 'aonga hotau iví. He 'oku 'ikai ke u ongo'i 'e au, 'oku 'ikai ke tau 'ilo ;etautolu pē ko e hā 'a e me'a 'oku hoko 'i he fakakaukau 'Ene 'Afio...

'Eiki Sea : 'Ai ke ke poto he founa ngāue Fakafofonga. 'Oku 'ikai ke tāpalasia e ngāue 'a e Fale ho'o fokotu'ú, Me'a mai he 'asenita. Ko fē me'a 'oku ke fokotu'ú ke tali pē ta'etali ka tau hoko atu..

<008>

Taimi: 1455 – 1500

Fokotu'ú ke tali 'a e 'asenita 6.2 'o a'u ki he 9.8 'o e 'asenita

Paula Piveni Piukala: ... Fokotu'ú atu 'e au ke tali e 6.2 a'u ki he 7.8, a'u ki he 9.8 fokotu'ú kātoa atu 'e au ke tali he 'oku 'ikai hano *material significant* ia 'o'ona.

'Eiki Sea: 'A ia ko ho fokotu'ú ke tau tali e Līpooti Fika 6.2 – 9.15

Paula Piveni Piukala: Ko ia, fokotu'ú atu ia 'e au, he ko e naunau pe ia Sea

'Eiki Sea: 'Osi mahino kiate au ho faka'uhingá kae 'ai ke mou poto he me'a ko e ngāue faka-Fale Alea Hou'eiki.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea

'Eiki Sea: Mou nofo 'i loto he 'etau Tohi Tu'utu'uní, ko eni 'oku 'i ai e fokotu'ú fakatatau ki he 'etau 'asenitá, ke tali 'e he Falé ni 'a e Līpooti Fika 6.2 he 'etau 'asenitá 'o a'u ki he 9.15. 'Oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'ú Hou'eikí, 'ikai ke u fanongo atu au 'oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'ú 'a Tongatapu 7. 'Oku 'i ai ha pou pou? (Ne 'i ai 'a e pou pou).

Kapelieli Lanumata: Pou pou Sea

'Eiki Sea: Tongatapu 10

Tokanga ki he te'eki ha tohi tali mei he Kapineti fekau'aki mo e fokotu'ú mei he Tēpile kau Nopele

Kapelieli Lanumata: Tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga. Kae kole pe ia ke 'omai ha ki'i faingamālie pea ma'á e motu'á ni. Te u fakamalanga ki he 'uhinga 'eku pou pou ki he fokotu'ú. Pea na'e 'osi mea'i pe 'e he Feitu'ú na Sea 'a e fakatangi na'e fai atu 'e he motu'á ni he Monite uike kuo 'osí fekau'aki pea mo e me'a ko eni 'oku lolotonga fai ai e feme'a'akí. Pea 'oku kei fakalolongo ai pe motu'á ni ka 'oku ou

loto ke tuku mai ai leva ha faingamālie he mōmeniti ko ení ke fai atu ha fakatalanoa ki he anga e fakakaukau e motu'á ni.

'Aki 'eku tui hangē ko e me'a na'e me'a'aki 'e he 'Eiki Nōpele 'o 'Euá 'aneuhu. Mahino pe 'asenitá ia ko e 'asenita ia e Feitu'u na pea fakamolemole pe Feitu'u na na'a ngali kuo fai he fiamatai. 'Ikai ke loto e motu'á ni ia ke u ulukia au e tenifa 'i hono tahi kae tuku ke u talanoa atu 'a e me'a ki hoku loto, 'atamai pea mo hoku laumālie 'i he fo'i mōmeniti pe ko ení.

'E Sea, ko kimautolú ni ko e Fakafofonga 'o e Kakaí pea ko e ngaahi me'a kotoa pe 'oku he'aki he Falé ni ke me'a ki ai e Feitu'u na ko e 'omai kotoa pe pea meí he kakaí. Na'e fakamoleki he Falé ni e taimi lahi 'o fai e ngāue fekau'aki pea mo e Pule'anga 'o e 'ahó. 'Oatu ai e le'o 'o e kakai fakafou 'iate kimautolu ko e kau Fakafofonga. Pe ko e hā e me'a na'e hokó fakapunopuna mai kitu'a, tuku pe ke u ngāue'aki ha lea 'oku fe'ungá ke ne lava 'o fakamatala'i 'a e anga 'o e me'a 'oku 'i he'eku fakakaukau.

'Ikai fuoloa mei ai, kuo Folofola mai 'a Tupou, 'e ikai pē ke mahu'inga'ia ia 'i he Palēmiá pea mo e Hou'eiki Pule'anga 'o e 'ahó. Tu'apulelulu uike kuo 'osí na'e *circulate* mai ai 'a e tohi 'a e 'Eiki Nōpele 'Ene 'Afió. 'Ikai ke fai ha tali tohi 'a e 'Eiki Palēmiá ki he fatongia ko eni. 'Oku ongo'i 'aupito ia 'e he motu'á ni, he 'oku 'ikai ngata pe ko e Fakafofonga au ka 'oku 'i ai hoku kafa, ko e Falefā au mei Kauhala'uta. Pea 'oku 'i ai hoku fatongia ki he Tama Pilinisi pea mo e Hau e Fonuá. Pea ko u ongo'i lahi 'aupito 'a e malomaloa'a 'oku fai 'e he Pule'anga 'o e 'ahó. 'Oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku hoha'a ki ai e kakai e fonuá

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea

Kapelieli Lanumata: 'Oku toe mahu'inga ange

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Fakafofonga, ko e ngaahi tu'uaki ē ia Sea 'oku fu'u mamafa. 'Oku 'i ai e malomaloa'a, ko e fakafepaki, fakafetau. Kātaki pe Fakafofonga 'oku 'ilo pe 'oku 'i ai ho kafa ka 'oku mou 'osi mea'i pe 'a e me'a ko eni 'oku faí. 'Oku 'i ai e taimi 'oku talatalanoa ai 'oku 'ikai ke tali tohi ke fai ha femahino'aki. Ko e 'uhinga ia ko ē ne fai e lele atu ki he Nōpelé 'o fai e talanoá. Pea 'oku hangē ko e me'a e Nōpelé ...

<010>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Palēmia: ... 'oku 'i ai e taimi ke tuku ke fai ai 'a e ngāue 'oku fai e talanoa ko ē ki aí. 'Oku mole ke mama'o, nau 'osi lea tu'o fiha atu pē eni pe na'a ke 'i heni 'i he Falé he Tu'apulelulú pe 'ikai. 'Oku 'ikai ko ha 'uhinga eni ia ko ho'o kafā. Ko e 'uhinga eni ia he 'oku tau Fakafofonga kotoa pē e Kakaí. Me'apango ko 'eku 'uhinga pē 'oku mou sio mai pē moutolu ko e Minisitā ka ko e Fakafofonga eni 'o Tongatapu 3 eni Fakafofonga. 'Oua 'e pehē ko moutolu pē 'oku fakafongga'i e kakaí.

Fokotu'u ke tali 'asenita 'a e Fale 6.1-9.15 tukukehe 9.1 kae fakafaingamalie'i taimi ke alea'i me'a makehe

Mateni Tapueluelu: Sea. Fakamolemole e Feitu'u na pe te u lava 'o tokoni ki hoku tokoua Fakafofongá. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmiá, Hou'eiki Mēmipa

‘o e Fale Aleá. 'Eiki Sea ko e, ko ‘eku fokotu’u atu ke tali mu’a he Fale Aleá ‘a e ‘asenita 6.1 ‘o a’u ki he 9.15 pea ko e kolé ke tukukehe ‘a e 9.1, 9.1 'Eiki Sea ke tukukehe mu’a ia.

‘Oku ‘i ai e ki’i me’a ia ‘oku fai e ‘amanaki ‘e fai ha kole ki he Pule'angá ke fakama’ala’ala mai, ka ko e toengá ‘oku fokotu’u atu Sea. Ko hono ‘uhingá ka faingamālie ‘i ai ha taimi ‘o e Feitu’u na ke ō ki he me’a makehé 'Eiki Sea, ‘oku ou fokotu’u atu. Ko hono ‘uhingá pē ko e tūkunga ‘o e ‘ahó mo hono faka’otu’otu ‘o e ngaahi ‘ū me’a ko ē ‘oku mahu’inga ‘oku fai atu ai e fokotu’u ko ení.

Tali kātoa 'Eiki Sea tukukehe ‘a e 9.1 kae ‘atā e taimi ‘a e Feitu’u na ki he ngaahi me’a makehe. Ko e fokotu’ú ia Sea mālō ‘aupito.

'Eiki Sea: ‘I ai ha pou pou ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 4, ‘a ia ‘oku ou tui ‘oku tatau pē pea mo Tongatapu 7, ‘oku pou pou ki ai ‘a Tongatapu 10.

Pou pou Tongatapu 10 ki he fokotu’u Tongatapu 4 ke tali ‘asenita 6.1-9.15

Kapelieli Lanumata: Pou pou atu Sea ki he fokotu’ú ka tau toki fai ha feme’a’aki ki ai kapau ‘e laumālie lelei ki ai e Feitu’u na he taimi me’a makehé. Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

Tokanga Palēmia mahu’inga ke toloi alea’i ngaahi Lipooti ‘A’ahi Fale Alea

'Eiki Palēmia: Sea fakafiefia ia kapau ‘e tali kātoa e ‘ū lipooti ‘a e Pule'angá. Ka ‘oku ‘i ai pē mo e ngaahi lipooti ‘a’ahi. Ko e me’a ia ‘a e kau Fakafofongá na’a ‘oku ne fiema’u ke fakahā ki hono vahengá ‘a e me’a ‘oku tokanga ki aí. Pea kapau ‘e tuku mo e ngaahi lipooti ko iá pea ko e me’a pe ia he ‘oku kau pē mo eni ‘a e lipooti ‘a 10, ko Ha’apai 12 ko e 15, ‘oku lahi heni ‘a e fanga ki’i lipooti ‘a’ahi. He ‘oku ou tui ‘e tokanga mai ‘a e kāinga ia ‘a e vāhengá ...

Mateni Tapueluelu: Sea.

'Eiki Palēmia: Pe na’e ‘asi ko ā e me’a ‘oku nau tokanga ki aí Sea.

Mateni Tapueluelu: Ko e fokotu’ú ia ‘oku kau kātoa ai. ‘I he ta’u kuo’osí na’e fokotu’u mai mei he Pule'angá ke tali fakalukufua ‘a e ngaahi lipooti vāhengá ko hono ‘uhingá ko e me’a pe ia ‘i he vā ‘a e Fakafofonga mo e vāhenga. Na’e fokotu’u mei he Pule'angá pea na’e tali.

'Eiki Palēmia: Ko e me’a ...

Mateni Tapueluelu: Ko e fokotu’ú atu ia 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Ko e me’a he ta’u kuo ‘osí ia ko e me’a he ta’u kuo ‘osí ka ko e anga pē ‘eku fokotu’u atu ...

Mateni Tapueluelu: Mālō.

Kole ke toloi alea’i Lipooti ‘A’ahi Fale Alea kau ai Tongatapu 10, Ha’apai 12 & Vava’u 15

'Eiki Palēmia: Pea kapau ko e 'uhingá ke tuku pe ā 'a e ngaahi lipooti e ngaahi vāhengá he 'oku fanongo mai 'a e vāhengá pe na'e ongo mai honau le'ó. Ko e me'a pe ia 'oku 'oatú Sea. Mautolu ia 'oku fiefia mautolu ke tali e 'ū lipootí ka ko e anga pe eni kia nautolu ko eni kau Fakafofonga 'oku 'i ai 'enau lipootí, pea kapau te tau tali ta'ealea'i pē 'e tautolu, me'a pe ia 'a e Feitu'u na Sea ka ko e tuku atu ha faingamālie kia kinautolu 'oku 'i ai 'enau ngaahi lipooti 'a'ahí pe ko e hā 'enau fakakaukau ki aí. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Palēmia. 'Oku mahino e me'a 'oku tokanga ki ai e 'Eiki Palēmiá pea te u kole atu pē ki he kau Fakafofonga 'oku hā 'enau lipooti he 'aseníá ke mou me'a takitaha ki homou lotó. Tongatapu 10.

Kapelieli Lanumata: Mālō. Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga. Kole atu pē au ke toloi mu'a 'a e lipooti 'a Tongatapu 10. 'Oku 'i ai pē 'a e me'a ia 'oku mahu'inga'ia ai e motu'á ni ke fai ha feme'a'aki ki ai tautautefito ki he 'ofisi fakavāhengá. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō. Ha'apai 12?

Mo'ale Finau: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Sea 'oku mahu'inga 'aupito e lipooti fakavāhengá ia ka ko u kole atu 'oku toe mahu'inga ange 'isiu ko ē he, ke fai hano fakalelei'í 'Eiki Sea. 'Oku ou kolé ke toloi mu'a 'eku lipootí ki he'etau foki mai ko eni 'i he 'osi hono solova e ngaahi 'isiu ko ení 'Eiki Sea pea mo 'Ene 'Afió. Mālō.

'Eiki Sea: Vava'u 15? 'Eiki Palēmia?

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke, na'e poaki mai foki 'a e Fakafofongá, Tokoni Palēmiá. Pea 'oku ou tui 'oku tonu pē ke 'oange ha'ano faingamālie pea kapau 'oku pehē ke toloi pē mo ia pea toloi atu pē mo ia.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki te u kole atu ke tau pāloti e fokotu'ú 'o ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea, kātaki pē mu'a ka u ki'i fakahoha'a atu pē 'o fekau'aki pea mo e 'ū lipootí.

'Eiki Sea: Lipooti fē 'Eiki Nōpele 'Eua?

Tokanga ki ha ngāue Pule'anga fekau'aki mo e ngaahi fokotu'u na'e tukuatu mei he ngaahi lipooti 'a'ahi Fale Alea ta'u kuo 'osi

Lord Nuku: Lipooti ko ē ko ē he ta'u kuohilí 'ene fekau'aki mo e lipooti ko ení, ki'i me'a si'isi'i mahalo miniti pē 'e taha. Ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a atu 'Eiki Sea ko e lipooti ko ē he ta'u kuo 'osí mo hono ngaahi fokotu'ú 'oku fiema'u ia ke tali mai he 'e he Pule'angá kae 'oatu ha fokotu'u fo'ou. Pea ko 'eku fehu'i ia ko ē ki he Pule'angá pe ko e hā e me'a kuo fai ki he ngaahi fokotu'u ...

<002>

Taimi: 1505-1510

Lord Nuku: ... na'e 'oatu 'i he ngaahi 'a'ahi faka-Fale Alea, na'e tali 'e he Fale Alea 'i he ta'u kuo hili. Ko e natula ia 'o e fokotu'u ko ē he Fale ni, pau ke tali mai 'e he Pule'anga, pau ke hanga 'e he Pule'anga 'o tali mai 'a e ngaahi fokotu'u na'e 'oatu, kae 'oua 'e 'oatu 'o fokotu'unga niu 'a e fokotu'u. He ko e fokotu'u ko ē na'e fai 'i he ta'u kuo 'osi, ko e hā ha ngāue kuo fai ki ai Hou'eiki Pule'anga, kae 'uhi kae lava ke 'oatu ha fokotu'u fo'ou, 'oku 'asi pē ho'o Tohi Tu'utu'uni 'Eiki Sea.

Ko e 'uhinga ia ko ē 'eku fehu'i atú pē te tau tali ko ē kuo fai 'e he Pule'anga ha fo'i ngāue 'e taha, ki he ngaahi fokotu'u ko ē na'e 'oatu 'i he ta'u kuo hili, ke 'oatu ha fokotu'u fo'ou Sea. Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'E fakamālō atu pē Sea, 'a ia ko e fokotu'u ke tau tali kātoa ē pē te tau nofo kae fai hano alea'i 'a e ngaahi me'a na'e tali 'i he ta'u kuo 'osi. He 'oku 'ikai ke fu'u mahino pē ko fē 'a e tafa'aki ko ē, he'e fai pē fengāue'aki ia hangē ko e fiema'u ki he halá, fiema'u ki he tangikē vai, 'osi mea'i pē ia 'e 10 mo nautolu. 'Oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē 'oku mea'i 'e he ...

Lord Nuku: Sea, ko e 'uhinga 'o e fehu'i pē ko e ha 'a e ngaahi fokotu'u kuo tali 'e he Pule'anga 'oku fai ki ai ha ngāue ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu pē ko e tokoni eni Sea, ko e 'uhinga pē ia kapau ko e tokoni pea kole mai, kapau ko e fakatonutonu 'e ta'utu 'a e motu'a ni ia ki lalo.

Lord Nuku: 'Oku kehe 'a e kole tokoni mo e fokotu'u na'e tali 'e he Fale Alea ...

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko 'etau 'alu pē he tu'utu'uni Nōpele, 'ikai ko e 'uhinga ...

Lord Nuku: ... ke tuku ki he Pule'anga.

'Eiki Palēmia: ... eni ia ha me'a kehe, ka ko e 'uhinga kapau ko ho'o fakatonutonu ha me'a 'oku ou ngāue atu 'aki, 'ikai 'oku 'atā pē ko e me'a pē ia 'a e Feitu'u na, kapau ko ha tokoni pea ke kole ki he Sea, kae toki vakai ke faka'atā.

Lord Nuku: 'Oku 'ikai ko 'eku tokoni, he ko au na'a ku fakamalanga Sea.

'Eiki Palēmia: Pea ko au 'oku te'eki 'osi atu 'eku, mahalo 'oku sai pē ia tuku atu ia kia koe Fakafofo, mālō 'a e tokoni.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga pē ia na'a ku fehu'i Sea, pē ko e hā 'a e ngāue kuo fai 'e he Pule'anga ki he 'u fokotu'u na'e tali 'i he 'a'ahi 'i he ta'u kuo hili he 'oku tala 'i he Tohi Tu'utu'uni kuo pau ke hanga 'e he Pule'anga 'o 'omai ha fakamatala fekau'aki mo e ngaahi fokotu'u na'e tali ko ē ke tuku ki he Pule'anga Sea. Pea kapau 'oku hala, ka ko e me'a ko ē 'oku ou 'uhinga ki ai ko hono toe 'oatu eni te'eki ai ke 'i ai ha me'a ia 'e 'omai mei he Pule'anga.

'Eiki Sea: Hou'eiki, ko e hā 'a e me'a te tau pau ki ai, te tau feme'a'aki 'i he 'asenita, pē te tau tali 'a e 'asenita.

Paula Piveni Piukala: Ki'i tokoni atu Sea, 'e Sea. Ko e 'uhinga foki ia na'a ku fokotu'u ai 'o kole tohi ke 'omai ha taimi lahi 'i he patiseti ...

'Eiki Sea: Mo me'a taki taha mai pē.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea. 'UHINGA foki ia na'a ku fokotu'u atu ai 'i he uike kuo 'osi, ke tukuange, ko e me'a ia ko ē 'oku hoha'a ki ai 'a e Nōpele 'Eua 'oku mo'oni ia, ka ko e 'uhinga ko ē 'a'aku, ko e *ultimate output* ia 'o 'etau fetakai 'atautolu 'i he 'u līpooti ko ē ko e tali pē pē ta'etali, kae 'omai ha taimi lahi he taimi talanoa ki he patiseti he ko e me'a ia te tau talanoa ai ki he ngāue 'oku fai, ngāue 'oku lava, ngāue 'oku kei toe, pea *allocate* hono patiseti.

Ko 'eku kolé 'akú ia ko e 'u me'a ko ē 'oku hoha'a ki ai, kae 'omai mu'a ha taimi lahi, kapau te tau ava pē ko ē 'i Mē 'o ava ai pē 'i he patiseti, anga ia e fakakaukau te ne 'omai 'a e *solution* ke *issue* ko ē 'oku hoha'a ki ai 'a e Nōpele.

'Eiki Sea: Ko e 'uluaki pē Hou'eiki, ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e 'Eiki Nōpele ki he 'u 'a'ahi faka-Fale Alea, ko e līpooti 'a Tongatapu 10, Ha'apai 12 mo Vava'u 15, 'oku nau loto ke toloi. Ko e toenga 'o e 'asenita fika 6.2 ki he 7.5 ko ia 'oku fokotu'u ke tau tali. Ko e anga ia 'eku mahino'i 'a e me'a ko ia, ko e toenga 'o 'etau 'asenita fika 8 ki lalo 'oku 'i he Komiti Kakato, ke tau liliu ki he komiti ke fai ki ai 'a e tu'utu'uni 'a e komiti, pea kapau 'e fakafoki mai ki Fale, pea tau toki hoko atu. Me'a mai 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko ia, ko e me'a pē na'a ku tu'u hake fakamolemole pē Tongatapu fika 7, ko e me'a ko ē na'e kole ko ē Sea kia kitautolu Hou'eiki, tau fou mu'a 'i he founa, ko e fokotu'ú na'a ke fai 'anenai pea 'oku 'osi pou pou'i. Tau 'ai ia, he ko ena 'oku mou loto ke tau pāloti'i fakalukufua, me'a mai leva 'a e 'Eiki Palēmia pē 'oku 'i ai ha me'a 'oku tonu ke to'o heni, 'io, 15, 12, 10 to'o ia.

Ko 'ene lava pē ko e 'u me'a ko eni, pea tau tuku atu leva 'a e ngāue ki he komiti ko ē ko e hā 'a e me'a 'e hoko atu, ko e taimi leva 'o e me'a 'oku 'ohake 'a e ngaahi me'a kehekehe 'o hangē ko eni ko e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua. 'O kau ki he 'u fokotu'u, pea ko 'eku ma'u Sea 'i he Tohi Tu'utu'uni ko e *Motion* mo e *Resolution*, Fokotu'u Fakakaukau, mo e Fokotu'u Tu'utu'uni, kuo pau ke foki mai 'a e Pule'anga, 'o 'omai ki he Fale ni, ko e hā 'a e ngāue na'e fai 'e he Pule'anga, 'o fekau'aki mo e 'u me'a ko ia, hangē ko e 'u me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Nōpele 'Eua. Ka 'oku ou fokotu'u atu mu'a ke tau hoko atu mu'a he 'asenita. Ko u talangofua pē ki he Feitu'u na, he 'oku 'osi 'i ai 'a e fokotu'u, pea 'oku kei fai hono pou pou'i.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki'i fakahoha'a atu.

<005>

Taimi: 1510-1515

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ki'i fakahoha'a atu Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko u tokanga atu pe au ki he lipooti ko ē 'e 4 2024 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea fekau'aki mo e Lāunga ko ē fika 3/2023-Lāunga'i 'o Setita *Miller*.

‘Eiki Sea ko e ‘omai ki he Fale ni ko e lāunga na’e fai mai e tohi ki ai. Ka kuo fakamolemole’i ia ‘e he Hou’eiki ho Falé, ‘e faifai pea ‘ikai ke ai ha totonu ha totonu ha tokotaha ‘oku lāunga mai ki ho Fale na’e fai ‘a e maumau ki hono ongoongo pea mo hono fāmilí kuo tau hanga ‘etautolu ‘o fakamolemole’i eni. Ko u kole Sea ke tukumai ke fai ‘a e felāfoaki ko eni mo e fakakaukau fekau’aki pea mo e tikite na’e tā fakafou ‘i he Fale Alea ‘o Tonga mo e ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘a e Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ho Falé mou kole atu ke ‘omai e totonu ko ia, tukuma’u ia ho Fale pea fakahoko ‘a e tu’utu’uni ke mahino. Ko hono fakamolemole’i ko eni ke fakavave’i kuo ke hanga ‘e koe ‘o maumau’i ‘a e totonu ‘a e tokotaha ko ia na’a ne fai e lāunga mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mo’oni ‘aupito ‘Eiki Minisitā Hou’eiki ko e founa ngāue te u ngāue’aki koe’uhī ko e ‘api’api e taimi te u kole ki he Kalake ke ne lau mai e Kupu 8 fakamā’opo’opo mo e ngaahi fokotu’u. ‘A ia ko e lipooti ia mo e aofangatuku ‘a e komiti pea makatu’unga ai hono tali fakalukufua fakataha mo e toenga e ‘asenita ‘oku fai ki ai e feme’a’aki. Lau mai e konga 8 Kalake.

Fakamā’opo’opo mo e ngaahi fokotu’u Lipooti Fika 4/2024 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea

Kalake Tēpile: Konga 8 fakamā’opo’opo mo e ngaahi fokotu’u. Kuo kakato ‘a e ngāue ‘a e komiti ki he Lāunga Fika 3/2023 ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 114 ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni. ‘I hono aofangatuku ‘o e ngāue ‘a e komiti. ‘Oku ‘oatu ai ‘a e ngaahi fokotu’u ko eni. ‘Oku fokotu’u atu ‘i he lipooti ni

- I. Ke tali ‘a e Lipooti Fika 4/2024 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū’ia ‘a e Fale Alea.
- II. Ke fakatokanga’i na’e ‘ikai ke ngāue’aki ‘e he Fakafofonga Kakai ‘o e Vāhenga Fili Tongatapu 8 *Honorable Johnny Grattan* Vaea Taione ha ngaahi lea ta’etaau ‘i Fale Alea ‘i he ‘aho 26 ‘o Sune 2023.
- III. Ke tuku atu ki he Fakafofonga Kakai ‘o e Vāhenga Fili Tongatapu 8 ke ne fakahū ha’ane lāunga ki he Potungāue Polisi ‘o kapau te ne fie hoko atu ki ha ngāue fakalao fekau’aki mo e kaveinga ni ‘i he malumalu ‘o e Lao ki he Ngaahi Hia ‘o e Fakamamahi’aki ‘a e Fetu’utaki Faka’ilekitulōnika 2020.
- IV. Ke fokotu’u atu ki he Pule’anga ke vakai’i ‘a e ngaahi tu’unga fakalao mo e ngaahi tu’utu’uni ‘a Tonga ni koe’uhī ke malava ke fakahoko ha ngaahi ngāue fakalao ki he ni’ihi pe kautaha faiongoongo ‘i he ngaahi fonua muli ‘a ia ‘oku nau tukuaki’i hala pe tukuhi’i hala ‘a e Fale Alea ‘o Tonga.
- V. Ke fokotu’u atu ki he Pule’anga ke fakahoko ha ngaahi polokalama talanoa (*dialogue*) mo e ngaahi fonua muli ‘a ia ‘oku ‘i ai ha ni’ihi pe ngaahi kautaha faiongoongo ‘oku nau tukuhi’i hala ‘a e Fale Alea ‘o fekau’aki mo ha ngaahi founa ke fakasi’isi’i mo ta’ofi hono lau’ikovi ‘o e Fale Alea ‘o Tonga mo e Hou’eiki Mēmipá.
- VI. Ke ngāue fakataha ‘a e Komiti ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea mo e Komiti Tu’uma’u ki he Lao ki hono vakai’i ke fakalelei’i mo fakatonutonu ‘a e ngaahi lao mo e ngaahi tu’utu’uni ‘o e ngaahi fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ke fakapapau’i ‘oku tākaki atu ki ai ha ngaahi tu’utu’uni ‘oku te’eki ke fakakau ‘i he ngaahi tu’utu’uni.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e ngaahi fokotu'u ena 'i he lipooti, 'o hangē pe ko e me'a na'a mou fokotu'u mai ke tali fakalukufua ia pea mo e toenga 'o e 'asenita ko eni 'o e fika 7. 'A ia kole ki he Kalaké ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali e Lipooti Fika 4 e 2024.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea fakamolemole 'oku 'i ai ki'i me'a fakahoha'a atu ai pea u...

'Eiki Sea: Me'a mai e 'Eiki Minisitā Fonua.

'Eiki Minisitā Fonua: Ko 'eku lave'i 'anenai he kamata mai 'a e lipooti ni 'oku 'ikai ko ha kautaha faiongoongo eni ia 'oku lesisita, 'oku 'uhinga ai 'a e 'uhinga hono tukuaki'i kapau 'e 'ave he kau polisi ke faka'ilo. Kiate au ko e me'a 'oku mahino kia au he kamata 'anenai 'a e lipooti ni. Oku totonu ke faka'ilo fakafo'ituitui pe ia he 'oku malava pe ia. Kapau 'e hoko atu hangē ko e tu'utu'uni 'a e ...ka 'oku 'ikai ko ha faiongoongo eni ia 'oku lesisita, mahalo ko 'eku lave'i ia pe 'oku tonu pe 'oku hala 'eku fanongo he lipooti mālō Sea.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki 'oku 'osi fakama'ala'ala pe 'i he ngaahi fokotu'u 'o makatu'unga ai e fokotu'u fika...

<007>

Taimi: 1515-1520

'Eiki Sea: ... fika iii loma ke fakahoko pē 'e he Fakafofonga Vāhenga Fili Tongatapu 8 'a 'ene faka'iló, 'aki ha lāunga ki he Potungāue Polisí.

Pāloti'i 'o tali fakalukufua 'asenita 6.2-7.5 & toloi lipooti 'a'ahi Tongatapu 10, Ha'apai 12 & Vava'u 15

Kole ki he Kalake ke tau pāloti, 'a ia 'oku loto ke, ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti Fika 4/2024 fakataha pea mo e Lipooti Fakamatala Fakata'u Potungāue Ngoue, Me'atokoni & Vao'akau 2022/2023, Potungāue Pa'anga 2021/22, Potungāue Pa'anga 2022/23, Potungāue Pa'anga Hu Mai & Tute 2021/22, Potungāue Pa'anga Hū mai mo e Tute 2022/23 pea mo toloi e Lipooti 'A'ahi Tongatapu 10, Ha'apai 12, mo Vava'u 15 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea oku loto ki ai 'a Tevita Fatafēhi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto ki ai e toko 21.

Fokotu'u ke 'i ai ha taimi fe'unga ke alea'i ai 'a e Patiseti

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ki'i fakamanatu pē 'a e ki'i fo'i kongā ko ē na'e kole ke muimui atu he fokotu'u ko eni, ke 'omai mu'a ha taimi lahi, he taimi te tau talanoa ai he patiseti. He ko e naunau ko eni ko e 'u lipooti ko eni 'e hoko ia ko e naunau, ke fakatonutonu ki ai 'etau fononga Sea.

Fakamahino kuo ‘osi taimi tepile’i taimi ngāue ‘a e Falé

Lord Tu’iha’angana: Tokoni atu Sea ki he Fakafofonga. Tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea kae tapu ki he Hou’eiki. Kuo ‘osi maau e fokotu’utu’u ngāue ‘a e Feitu’ú na. Mou me’a ki ho’omou tohi māhina ngāue, kuo ‘osi ‘oatu ai pea mo taimi’i ‘e he Seá ko e taimi lahi ia. Ka ke kātaki Hou’eiki ‘o mou me’a mu’a ‘o lau ho’omou me’a ‘oku ‘oatu fokotu’utu’u ‘e he Seá na’a ko e me’a ia ‘oku fa’a longoa’a ai e Fale ni.

Me’a ki ho’o *calendar* ko e, ‘oku tuku kātōa ngaahi me’a kotoa pē ‘oku fa’a fihia mai ki Sune, tau kamata kimu’a ‘i Mē ke fai e Tō Folofola Huufi Fale Alea. Hoko ai mo e uike ke fai ai ‘a e Tali Folofolá ke kakato ia ‘i Mē, lau ai mo e Lao ‘o e Patiseti ke tukuhifo ki he Komiti Pa’angá he uike ‘e 2 ko ia. Ko e pā e faná he ‘aho Tūsiti ‘o Sune ‘aho 04, ko e Patiseti ‘ata’atā pē ia ‘o a’u ki he 27. Mou me’a hifo ko e taimi lahi ia pea mo e angamaheni e ngāue he Fale ni, ki hono alea’i ‘o e Patiseti. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Mahino pē ia kiate au Sea, ‘ikai ko ha me’a si’isi’i e Patiseti ia. ‘Oku tau fēhanuaki he ‘aho ní ko e ‘ikai ke ‘oange taimi lahi e Patiseti. A’u ki he ngaahi tohi tangi ‘a e kakai ‘a e kau neesí, kau toketā mo e ngaahi feitu’u kehe. Ko hono ‘uhingá ko e hā, ko e ‘ikai ke tau tālanga’i ‘a e ‘u me’a ko ia he Patiseti. Sea ko e laó ‘oku ne hanga ‘o ‘omai e māhina ‘e 3. ‘Oku ‘uhinga ia ki he motu’a ni, ko e *estimation* ia ‘a e kakai akó, ko e māhina ‘e 3 ke tālanga’i ai e Patiseti. Ko e ‘uhingá ke lava ‘o femahino’aki ‘a e kakai totongi tukuhau, kakai pisinisi, kau ‘inivesitoa, pea mo e Fale ni.

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i kole pē ki he Fakafofonga. Ke ‘omai mu’a ‘a e ki’i fo’i kongá ko eni ‘a e māhina ‘e 3 ke fai ai ‘a e tālanga’i Sea pē ko e fē ko ā kongá e lao.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakalave, he na’e pehē ‘e he lao ...

‘Eiki Palēmia: Ko e lao fē kātaki Fakafofonga, ko e ‘uhinga pē ke mau *refer* ki ai ko e ‘uhinga ‘oku ke me’a ‘aki.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e lao ko eni na’a ku ‘osi lave ki ai he ta’u kuo ‘osi. Kapau leva ‘e a’u ki Sune ‘oku te’eki ai ke tali e Patiseti ‘oku ‘omai ‘e he laó e māhina ‘e 3 ke tālanga’i ai e Patiseti fakalele ‘aki pē e Patiseti. Ko e ‘uhinga ia, kapau na’e pehē ‘e he kau fa’u laó, ‘oku fe’unga pē mo e māhina ‘e taha ‘e pehē mai e tuku atu e māhina ‘e taha. Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatalatalasilí he ‘oku mahu’inga kia au e Patiseti ia Sea.

‘Eiki Palēmia: Sea, ‘a ia ko e mahino ‘a e motu’a ni ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ke ‘omai ‘i Ma’asi ke ai ha māhina ‘e 3 ki he ‘osi ‘o Sune. ‘A ia ko e ‘uhinga ‘a’ana ia ‘o kapau ‘e ‘ikai ke tali ‘i Sune, ka ko e ‘uhinga ko ē ‘emau tokanga ‘amautolu ke mau ‘ilo’i ko e fē taimi ke ‘omai ai ki Fale ní Sea. ‘A ia ko e ‘uhinga ia na’e ‘eke ai, ‘a ia ko e ‘uhinga mahalo na’e ma’u ‘e he Fakafofongá ia ko e ‘uhingá ia he ‘osi kapau ‘e ta’etali. Ka na’a mau tokanga mautolu na’a ta ko ā ‘oku tonu ke *due* ia he māhina ni, kae ‘ikai ke mau fakatokanga’i ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘E ‘Eiki Minisitā Pa’anga kātaki ‘o tokoni mai angé ki ho’o fakafuofua ki he taimi ho’o Patiseti.

Fakahū mai he ‘aho 26 ‘Epeleli 2024 Patiseti ki Fale Alea

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatapu atu Sea, fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea. Mālō Sea, ko e fakafuofua 'oku tu'u he taimi ni, te mau fakahū mai 'a e patiseti fakaangaanga he 'aho 26 'o 'Epeleli, Falaite 26 'Epeleli kuo tuku mai ki ho Falé ke fai e ngāue ki ai kimu'a pea toki fakaava e Fale. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e hā e me'a 'oku hoko ki he uike ...

<008>

Taimi: 1520-1525

Paula Piveni Piukala: ... faka'osi ko ē 'o Mē. Hā me'a 'oku 'ikai ke tau lele ai pe 'i hono fakavā me'i he 'aho 20 'o *engage* atu pea mo e Patiseti. 'Oku 'i ai e fo'i uike ia hē ko e fo'i uike *break*.

Puipuitu'a ki he halafononga mo e taimi alea'i ai Patiseti 'i Fale Alea

'Eiki Sea: Tongatapu 7 kātaki 'o me'a hifo ka u fakama'ala'ala atu e fokotu'utu'u ngāue mo e founa ngāue e Fale Alea 'o Tongá. Hangē ko e me'a na'e me'a mai ki ai e 'Eiki Minisitā Pa'angá, fakahū mai e patiseti ki he Fale Alea 'i he 'aho 26 'o 'Epeleli, tāpuni e Falé he uike 'e tahá 'a ia ko e 'aho 2 ko eni 'o Mē. Pea 'e kamata 'a hono vakai'i 'e he Fale Alea ni 'a ia ko e *Budget Mission*, 'a e Patiseti 'i ha fo'i uike 'e 2 pe 3. Taimi ko ē 'oku huufi ai e Falé 'aho 16 'oku 'i ai e me'a ko e Tohi Tali Tō Folofola. Ko e me'a ko iá 'e fakahoko ia 'i he Falaité pe ko e *weekend* pea ko e taimi ko ē 'oku 'omai ai ko ē Tali Folofolá ko ia 'oku mu'omu'a he 'asenitá 'i ha toe 'asenita kehe kau ai 'a e 'esitimetí.

'A ia ko e 'uhinga ia 'oku fakahū ai e uike ko eni me'i he 'aho 20 'o Mē ki he 'aho 23. Hili e Tali Tō Folofolá 'e lau 'uluaki leva e patiseti pea tukuhifo leva ia ki he Komiti Pa'angá ke nau hanga 'o vakai'i. Ko e 'uhinga ia 'oku mālōlō ai e Falé 'aho 27 ki he 'aho 30. Pea 'oku, neongo ko e taimi si'isi'i eni ki he Komiti Pa'angá ke nau vakai'i e Patiseti 'o fakatatau ki he Tohi Tu'utu'uni 'oku fokotu'u pe ke fakafoki mai 'enau lipooti ki he 'aho 4 ko eni 'o Suné pe ko ha taimi he uike ko iá, ke me'a ki ai e Hou'eiki.

'A ia ko e 'osi ia hono ngāue'aki e me'a sivi 'e 2. 'A ia ko e 'uluaki ko e *budget mission* 'a ia 'e tufa e lipooti ki he Hou'eiki Fakafongá takitaha, ko e Komiti Pa'angá fakatatau ki he'enua fiema'u fakalaó. Pea toki fakahū mai leva ki he Falé hoko atu hono lau ko eni 'a e Patiseti 'o kamata he 'aho 4 ko eni 'o Suné. Pea fakatatau ki he Lao ko ē ki he *Public Finance PFM* 'o kapau 'e a'u ki he 'aho faka'osi 'o Sune 'oku te'eki ai ke kakato 'a e ngāue ki he Patiseti pea 'e malava pe ia ke tau ngāue tu'ataimi 'i he fo'i māhina ko iá. Pe hū mai he Falaite pe hū mai he Tokonaki pe ko e, 'oku 'atā pe ia koe'uhi ko e Patiseti 'oku mu'omu'a ha toe 'asenita 'i he mahina ko iá.

'O kapau 'oku a'u ki he ngata'anga 'o e mahiná, kalake kātaki foki mai ki he 'asenitá. Kapau 'e a'u ki ai 'oku te'eki ai ke paasi e Patiseti 'e malava ke hoko atu e feme'a'aki e Falé 'i Siulai mo 'Aokosi. He 'oku toe tu'utu'uni mai pe Lao ko ē *PFM*, kapau 'e 'ikai tali e patiseti 'i lotu he taimi ko ē 'oku fiema'ú 'a ia ko e 'aho faka'osi ko ē 'o Suné. 'E hoko atu pe 'a e Patiseti 'o e ta'u kuohilí 'o *roll over* kae 'oleva kuo tali 'a e *Appropriation Act* pe ko e Patiseti fo'ou ki he ta'u fakapa'anga fo'ou 'e he Falé mo fakamo'oni Huafa ki ai 'a 'Ene 'Afió.

‘A ia ‘oku tau hanga ‘o fakafuofua heni pea na’e ‘osi tali ‘a e tohi māhina ngāue e Falé ‘o fakatatau ki he ngaahi fiema’u ko eni ‘a e Lao ki he *PFM*. Pehē foki ki he fiema’u ko eni e Komiti Pa’angá pea mo e ngaahi ngāue ko eni ‘oku fakahoko ko ē ‘e he Fale Aleá ‘o fakatatau, ‘a eni ko eni ‘oku hā atu pe ko eni ‘i he uike kamata meí he ‘aho 20 ko eni ‘o Mē pea mo e ‘aho 4 ko eni ‘o Suné.

Ko e anga eni e tu’u he taimí ni pea ko e ngaahi ‘aho ko eni ‘oku ‘osi tu’uma’u na’e ‘osi tali ia ‘e he Falé pehē foki ki he Komiti Tu’uma’u ko eni ki he ‘Asenitá. Ko e lahi ko ē e taimi ‘oku mou tuku ki ha ngāue ko e me’a pe ia ‘amoutolu Hou’eiki. Ka ko ‘etau lōloá mo ‘etau nounou ‘oku makatu’unga ia ho’omou feme’a’aki ha ‘aitemi ‘i he ‘asenitá. Ko e ngāue ko ē ‘oku tuku atu he ‘asenitá ‘oku ‘ikai ke toe liliu ia ha ta’u. Ko e me’a tatau ai pē ko e lao ‘e 12 pe 15 meí he Pule’angá, ko e ngaahi Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea, ko e Ngaahi Lipooti Fakata’u, ko e Ngaahi *Corporate Plan*, Ko e Patiseti mo e ‘Esitimetri. ‘Oku tatau ai pe he ta’u ki he ta’u.

Ko e taimí ‘oku fakangatangata pea ko e feitu’u ko ē ‘oku mou fie fakamamafa ki ai ho’omou feme’a’aki ke ‘ave ki ai ho’omou taimí kae ‘oua ‘e mole ‘etau taimí he ‘ū me’a noa’iá. Pau ke tau hanga ‘o fili mo vakai’i ‘a e me’a ‘oku mahu’ingá ‘o kamata ai ke tuku ki ai ‘etau taimí mo ‘etau iví. Ko e taimi eni ia ‘oku faka’uto’uta atu ‘e he Tohi Māhina e Fale Aleá, ko e me’a ia ‘amoutolu Hou’eiki ke mou fakafuofua mai ho’omou feme’a’aki ‘o fakatatau ki he me’a ‘oku mou tui ‘oku mahu’ingá. Ko e taimí ena ...

<010>

Taimi: 1525-1530

'Eiki Sea: ... ‘oku tuku atu pea ‘oku ‘osi tali, ‘oku ‘ikai ke toe lava ia ‘o liliu. Ko u kole atu ki he kalaké ke faka’osi ‘etau pāloti ‘a ia ‘oku fakatatau ki he ‘asenita fika 6.2 ki he 7.8. Ko ia na’e lotu ki he fokotu’ú fakahā mai ho nima.

Ko ia na’e toko 21. Ko ia ‘oku ‘ikai lotu ki he fokotu’ú fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakahā lotu ki ai.

'Eiki Sea: Mālō. ‘I he’ene pehē Hou’eiki ko ‘etau ‘asenitá ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Kakatō. Ko e fokotu’u ko ē ‘oku mou ‘omai ki he Fale Aleá ke mou toe feme’a’aki pē ki ai pea mo e Sea e Komiti Kakatō ki he ‘alunga e toenga ‘o e ‘asenitá. Tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(*Na’e me’a ‘a e Sea ‘o e Komiti Kakatō ki hono me’a’angá, Lord Tu’ilakepa.*)

Me’a e Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Mou ki’i fakama’ama’a atu homou ngaahi koté Hou’eiki ē koe’uhí pē ko ‘etau Komiti Kakatō, ko ia pē ‘oku ngofua ke tau to’o homou koté. Pea mou ‘amusia moutolu ‘oku to’o, ko mautolu ko eni ko e tui pupuha pē kae tui pē ki he ‘osi.

Fakamatala Fakata’u Potungāue Fakamaau’anga

Mālō e laumālie e 'Eiki Palēmiá, Hou’eiki Kapinetí, mālō e laumālie e Hou’eiki, mālō e laumālie e kau Fakafongá, laumālie e kakai ‘o e fonuá kae ‘uma’ā ‘a e kotoa ‘o e kau ngāue mo e kakai he opé. Hou’eiki, ko u kole fakamolemole atu ke mou mea’i, ko e me’a ko ē ‘oku ‘omai ko eni na’e totonu pē ke mou fakatokanga’i ia ‘i ‘olunga pea fai e me’a ko iá ‘i ‘olunga.

‘Oua na’a ke toe me’a mai ha me’a kehe ‘i lalo heni. Te tau ‘alu leva tautolu ki he tu’utu’uni. ‘Oku matū’aki mahu’inga pea mo totonu pea ko e fatongia ia ‘o mautolu ko eni e kau Seá.

Hoko atu ‘etau feme’a’akí, Potungāue Fakamaaú, 9.1. Ko e me’a ko ení na’a tau ‘osi feme’a’aki ai ē. ‘Ikai. ‘Io me’a mai Tongatapu 4.

Tokanga Tongatapu 4 ki he lahi mavahe kau ngāue fakapule’anga ko e kovi tu’unga vāhenga ‘i he Fakamaau’angá

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea ‘a e Komiti Kakató kae pehē ki he ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakató Sea, kae fai atu ha ki’i lave faka’osi pē ki he lipooti ko ení. Ko e ki’i me’a pe eni ia ‘e taha ‘oku ou mahu’inga’ia aí Sea na’e te’eki ke fakahoha’a atu ai e motu’á ni ‘oku hā ‘i he peesi 32.

Mahu’inga eni ki he motu’á ni Sea ko hono ‘uhingá ko e kau ngāue fakapule’anga, pe ‘oku tonu ‘eku ma’ú ko ‘eku toki hanga eni ‘o fakatokanga’i ‘a hono fakalau mai ‘a e palopalema pehé ni pea ‘oku ‘ai pe au ke u ‘eke ki he Hou’eiki Kapinetí pe ‘oku ‘i ai ko ā ha fakakaukau ke fakafetaulaki’i ‘a e palopalema ko ení.

‘A ia ko e palakalafi hono ua mei ‘olunga ‘i he peesi 32. Hou’eiki ko e me’a eni ‘a e Tu’i Fakamaau Lahi Le’ole’ó, Petunia Tupou fekau’aki mo e ngaahi palopalema ‘i he Fakamaau’angá ‘i he lipooti ko ení ‘o e Fakamaau’angá Fakata’u 2022/2023 ‘a ia ‘oku pehē. Ko e ngaahi fakafe’atungia ‘eni na’e fakatokanga’i ‘a ia ko e feinga ke pukepuke ‘a e kau ngāue ‘oku nau ma’u ‘a e taukei ‘i he tu’unga fakafiemālie ke kei pukepuke ai pē ‘a e fakahoko fatongia lelei ma’a e kakaí. Ko e makatu’unga e lahi tahá ko e si’isi’i ‘a e tu’unga vahengá.

‘A ia ko e me’a ia ‘oku ou tokanga ki aí ‘Eiki Sea, ko hono toki hanga ia ‘o, ‘e ha taha ‘o fakahoko pehē mai Sea ‘oku faingata’a ke pukepuke ‘a e kau ngāue ‘o e Pule’angá ko e si’isi’i ‘a e vahengá. Pea ko u faka’amu pe au ia Sea na’a ‘oku ‘i ai ha fekaukau’aki ka ‘oku hā ‘i he peesi 17 ‘a e ni’ihi kuo fakafisi mei he potungāue ko ení. Pea he ‘ikai ke u lau atu au e hingoá ka te u lau atu pē ‘a e lakanga, 17 he konga ko ē ki laló ko e kau fakafisi ia mei he potungāué.

Na’e fakafisi ‘a e tokoni ngāue fakakomipiutá mei he ngāue fakapule’angá he ‘aho 11 ‘o Siulai 2022. Na’e fakafisi ‘a e hingoa ko ená mei he ngāue fakapule’angá he ‘aho 10 Nōvema 2022. Hoko hifo pē, na’e fakafisi ‘a e kalake kalasi fika 3 mei he ngāue fakapule’angá ‘i he ‘aho 20 ‘o Tīsemá 2022. Na’e fakafisi ‘a e kalake kalasi 2 mei he ngāue fakapule’angá ...

<002>

Taimi: 1530-1535

Mateni Tapueluelu: ... ‘i he ‘aho 21 ‘o ‘Epeleli 2023, ‘a ia ko e ‘u me’a kātoa eni kimui ni. ‘Eiki Sea ko e me’a ko ē ‘oku mahino mai ko e konga lahi ‘o e kau ngāue ‘i he potungāue ko eni ‘i he’ene ha ‘i he peesi 10 ki he peesi 14 meimei ko e kau kalake ia. Ko e toenga pē ia ko e kau loa ko e toenga ko e kau kalake ia, ‘oku nau faingata’a’ia. ‘A ia ko e ‘uhinga pē ia ‘oku ou tuku atu pē ‘e au Sea ki he Pule’anga ke fakakaukau angé ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e vahe ‘a e kau ngāue fakapule’anga ‘i he ‘aho ko eni. ‘I he patiseti kuo ‘osi, na’e hanga ‘e he Pule’anga ‘o hiki ‘a e vāhenga ‘o e Potungāue Polisi.

‘I he fakamatala fakata’u ko eni ‘oku tangi mai ‘a e Fakamaau’anga ‘oku faingata’ia ke pukepuke ‘a e kau ngāue fakalao ko hono ‘uhinga ko e si’isi’i ‘a e vāhenga. Pea ko ‘eku fehu’i pē ki he Pule’anga pē ko e ha ‘a e ngāue ‘oku fokotu’utu’u kau ki he palopalema ko ia ‘e ‘Eiki Sea, pē ‘oku fakatokanga’i, mālō Sea.

Fokotu’utu’u fakalukufua ‘a e Pule’anga ke siofi tu’unga vahenga kau ngāue fakapule’anga

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i tali atu, me’a atu ‘a e ‘Eiki Minisitā ko eni kae ‘ai atu pē ha fakafofonga ‘o e tali ki he me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 4. ‘Oku ou fakamālō atu au ‘e Tongatapu 4 hono ‘ohake ‘a e me’a ko eni, ‘oku ikai ke ngata pē ‘i he potungāue ko eni ‘a e, he ko e anga maheni ia ‘a e ngāue ke fai ha tokanga ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke te ma’u ‘a e kakai tokolahi fe’unga ke fakahoko ‘a e ngāue ‘a e potungāue, pea ‘oku ou fakamālō pē au hono ‘ohake ko eni.

‘Oku ‘i ai ‘e Sea ‘a e ngāue ‘a e Pule’angá Sea ke fai ha *functional review* fakalukufua ‘a e tu’unga vāhenga ko ē ‘o e ngāue faka-Pule’anga, he ‘oku kau pē mo eni ia ‘i he tālanga’i ko ē ‘a e tokoni, ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Potungāue Mo’ui, pea ‘oku fai pē mo e sio me’a pehē ki he Potungāue Ako. ‘A ia ko e ‘uhinga pē ia Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke puli eni ‘i he Pule’anga, ‘a e, na’e vakai’i pē ko e ha ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai pē ko e hā ha me’a ‘e toki ala fakalelei’i, pea mo tau sio pē ki hotau ivi fakapa’anga, pē ko e hā e me’a te tau lava ‘o totongi ko eni ki he’etau kau ngāue, mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea, ko e tali ia ‘oku fiema’u ia ke tau fanongo lahi ma’u pē ki ai, ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’utu’u pehē Sea, Potungāue Mo’ui, mo e ngaahi potungāue ‘a e Pule’anga ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’utu’u fakalukufua ‘a e Pule’angá ke siofi ‘a e vāhenga ke fakalelei’i.

Fokotu’u ke tali fakalukufua ngaahi ‘asenita Fika 9.1-9.11 & 9.14-9.15 kae toloi ‘Asenita Fika 9.12 & 9.13

‘Eiki Sea ko ‘eku fokotu’u atú hoko ‘e ‘Eiki Sea, ko ‘eku fokotu’u atu, ke tali mu’a ‘a e 9.1 ‘o a’u ki he 9.15 tukukehe ‘a e 9.12 mo e 9.13. Kae toloi atu ‘a e 9.13 mo e 9.12 mo e 13 Sea kae fokotu’u atu ia, mālō ‘aupito Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou pou pou atu kae tñaki atu pē eni ke fakalelei. ‘Oku ou fokotu’u atu ke toloi pē mo e 9.1, kae ‘oleva ke me’a mai ‘a e Minisitā Lao he ko e *issue* ko eni ‘oku tau fekuki mo ia Sea, ‘oku ‘asi ia ‘i he peesi 5 ‘a e ngaahi *Constitutional Amended Relating to the Judiciary*. Pea ‘oku ou loto ke ‘eke fakapatonu ki he Minisitā ko ia, kau ai pē pea mo hono fakahifo ...

Sea Komiti Kakato: Tali pē he Feitu’u na Tongatapu 4 ...

Paula Piveni Piukala: Ke toloi.

Sea Komiti Kakato: Ke kau ‘a e 9.1 hono toloi?

Mateni Tapueluelu: Sea, ko ia Sea ko hono ‘uhinga ia ko e *issue* ko ē ko ‘ene kole ke me’a mai ‘a e Minisitā.

Sea Komiti Kakato: ‘I ai ha pou pou ki ai. (*ne pou pou*)

‘I ai ha fokotu’u kehe? Hou’eiki ‘uhi ‘oku ‘i ai e fokotu’u ē. 9.1, hiva poini, toloi ‘a e 9.1. 9.2, 9.3, 9.4, 9.5, 9.6, 9.7, 9.8, 9.9, 9.10, 9.11 toloi ‘a 9.12 mo 9.13, 9.14 kau ia ‘i he fokotu’u ko ē ke tali mo e 9.15.

‘Eiki Palēmia: Fēfē Sea ko e ki’i monomono atu pē Sea, ko e ‘uhinga he kuo ‘osi me’a atu ‘a Vava’u 14 ke kau pē mo ia ia he talí, ‘uhinga kae toloi pē ā ‘a e 16 he ‘oku te’eki ai ke me’a mai ‘a e ...

Mateni Tapueluelu: Pou pou atu Sea.

‘Eiki Palēmia: Mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘ikai ke faka’aonga’i au ia na’a ma ‘a’ahi?

‘Eiki Palēmia: ‘Io, pē ‘i tuku atu ai pē ai, kau mo ia ‘i he toloi Sea, mālō. Sai ke toki *present* he Feitu’u na Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ko e 9.14 ē, ‘a ia ‘oku ou tui ko e līpooti eni ‘oku mahu’inga, na’a ku lau ‘a e līpooti ko eni ...

<005>

Taimi: 1535-1540

Taniela Fusimālohi: ... ko u tui ko e ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga te ke nofo pe ho fokotu’u ē ‘oua na’a ke toe malanga.

Taniela Fusimālohi: Ko ia. ‘Ikai ke u malanga ka ko ‘eku fakamanatu atu pe ko ha me’a pe fekau’aki mo ha ‘Atita ko e me’a ke tau tokanga ke ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘io.

Taniela Fusimālohi: Ka ko u kole atu ke toloi pe.

Sea Komiti Kakato: Tali pe he Fakafofonga Fika 4?

Mateni Tapueluelu: Sai pe Sea mālō.

Fokotu’u ke toloi ‘Asenita Fika 9.14 mo e 9.15

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e fika 9.14 mo e 9.15 he ‘ikai ke lava ke tau tukunoa’i he 9.15 he ko e me’a ...

Mateni Tapueluelu: Mālō.

Pāloti'i 'o tali fakalukufua fokotu'u 'a Tongatapu 4 fakataha mo e ngaahi kole 'asenita toloi kehe

Sea Komiti Kakato: Sai Fakafofonga, me'a hifo ki lalo ko e 'omai pe fokotu'u pea tau hoko atu ē. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u na'e 'omai 'e Tongatapu Fika 4 fakataha mo e kole 'a e kau Fakafofonga ki he ngaahi fika kuo 'osi fakalau atu he motu'a ni ke toloi fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Oku loto ki ai e toko 20.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai he founga tatau, hiki nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki tohi eni he'eku manatu e me'a ko eni 'oku hoko he Komiti Kakato, mou tui kote. Ko u faka'amu pe te tau fononga pe he laumālie 'a e 'Eiki he ngaahi fu'u tali fakalukufua ko eni. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

Lipooti Sea Komiti Kakatō fekau'aki mo e ngāue ne tukuhifo ki he Komiti Kakatō

'Eiki Sea: Me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato, 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pe mo e Feitu'u na 'Eiki Sea koe'uhī ko e foki mai eni ki he Fale Alea mei he Komiti Kakato ko e fatongia e motu'a ni ke lipooti atu ki he Feitu'u na fakatatau mo e ngāue na'e tukuhifo he Feitu'u na.

Kuo 'i ai e fokotu'u mei he Fakafofonga Tongatapu Fika 4 ke tali mu'a mei he 9.2 kae toloi e 9.1. 'A ia ko e 9.2 ki he 9.11 pea toloi leva e 9.12, 9.13, 9.14, 9.15 'o fakatatau mo e fokotu'u na'e fai he kau Fakafofonga Fika 7 kae 'uma'ā e Fakafofonga Fika 11 'o 'Eua. Pea ko 'ene lava eni 'Eiki Sea ke tali kotoa ia pea toloi e ngaahi me'a ko eni 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu ke faitu'utu'uni e Feitu'u na mālō.

Pāloti fakalukufua 'o tali ngaahi 'asenita e Falé ke tali pea mo toloi

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Ngaahi Fakamatala Fakata'u mo e Lipooti 'A'ahi Lipooti 'Atita, 'Ofisi 'Ateni Seniale 2022 ki he 2023, 'Ofisi Palēmia 21-22 'i hono fakatonutonu, Potungāue Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2021/22 'i hono fakatonutonu, Potungāue Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2022/23 'i

hono fakatonutonu, Potungāue MEIDECC 2022/22 ‘i hono fakatonutonu, Potungāue MEIDECC 2022/23, Potungāue Sitetisitika ‘a Tonga 2021/22, Potungāue Tāmate Afi mo e Me’a Fakafokifā ‘a Tonga 2021/22 ‘i hono fakatonutonu, Potungāue Toutai 2022/23, Potungāue Fefakatau’aki mo Fakalalakala Faka’ekonōmika 2022/23 pea mo toloi ‘a e Lipooti Potungāue Fakamaau’anga 2022/23, Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Vava’u 14, Vava’u 16. Lipooti ‘Atita ‘o e Ola Sisitemi Fakafonua ki he Mo’ui Lelei ‘a e Kakai ‘oku Mālohi mo Matu’uaki ‘a e Ngaahi Fakatu’utāmaki Nōvema 2023, Ngaahi Lipooti ‘Atita ‘o e Pa’anga Tokoni Faka-Fale Alea mo e Ngaahi ‘Ofisi Fakavāhenga mei Fepueli 2021, Sanuali 2023 vāhenga 1 ki he 17 ke toloi ‘a e lipooti ‘e nima ko ia pea mo tali ‘a e toenga ‘o e ’ū lipooti, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto kiai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue...

<007>

Taimi: 1540-1545

Kalake Tēpile: :.. Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 21.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’ú fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu’ú na tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea. Tuku pē ke u Fakafofonga’i kotoa atu pē Hou’eiki Minisitā kuo tali ‘enau ngaahi lipooti. Fakamālō atu ki he Falé mo koe mo e Feitu’ú na Sea, ‘i he tali ko eni ‘a e ngaahi lipooti ‘a e ngaahi Potungāue ko eni. Fakamālō ai pē heni Sea he faingamālie ko eni ki he kau CEO mo e kau ngāue na’a nau ngāue he ngaahi lipooti ko eni. Na’e ‘i ai pē ‘a e fakakaukau ‘e fai ha toe feme’a’aki ke fakamahino’i, ka ‘o kapau ko e loto eni e Falé, tali loto lelei pē ‘e he Pule’angá pea ko u fakamālō atu ai, ko e laumālie lelei ‘a e Falé ke tali ‘a e ngaahi lipooti ko eni. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Mou me’a hifo ki he’etau ‘asenita ko ena kuo tali ‘a ‘etau ‘asenitá ‘a ia na’e ngāue ki ai ‘a e Fale ni ‘i he fika 1-9 pea ko eni kuo tau a’u mai ki he fika 10 ngaahi me’a makehe.

Toloi ngaahi ‘asenita ‘oku kei toe ‘a e Falé ki he ‘aho 3 ‘Epeleli

‘Eiki Palēmia: Sea, ‘a ia ko e toloi ia ki he ta’u faka-Fale Alea hokó ‘a e ‘u item ko eni na’e toloi pē ko e, he ‘oku kei ‘i he Kōmiti Kakatō pē. Ko e ‘ai pē ke mau mateuteu mai ko e ‘uhingá pē ka ai ha ngaahi me’a ‘e talí, pē ko e hā e ‘uhinga ko ē ‘o e talí pē ko e tali *defer* ia ki he ta’u Fale Alea hokó, ‘o *clear* ia mei he Komití he taimi ni, pē ko e tuku atu pē ke ‘i ai pē ha ‘aho ke fakama’ala’ala Sea.

'Eiki Sea : Ko ia Hou'eiki ko e toloi ai pē ki he 'aho 03 ko eni 'o 'Epeleli. Me'a mai 'Eiki Nōpele Vava'u.

Kole ke alea'i me'a makehe ki 'apongipongi

Lord Tu'ilakepa : Mālō e laumālie 'a e Feitu'ú na. 'Eiki Sea, ko u kole atu mu'a ke tau toloi ki 'apongipongi, fakamolemole ki he Feitu'ú na. 'Oku 'i ai e *issue* 'oku ou lave'i lelei ko e me'a ia na'a ku lave ai he Kōmiti Kakatō, 'ofa ke tapuekina kimoutolu 'e he 'Eiki 'a e 'uhinga hono fakato'oto'o e 'ū me'a ko eni ke lava, he 'oku ai e me'a 'oku tokanga ki ai e kau Mēmipa. Na'a ke 'osi me'a pē ki ai 'anenai.

Hou'eiki, tau ki'i mālōlō, tau foki pea mou me'a atu 'o 'aukai pea tau lotu, he 'oku 'ikai ko ha me'a si'isi'i eni 'Eiki Sea. Ka toloi e Falé he taimi ni ki he 'aho 03 te tau 'ova kitautolu 'i he 4:00 'Eiki Sea. 'Oku ai e me'a mahu'inga 'Eiki Sea ka 'oku ou kole atu pē ki he Feitu'ú na, ko e kole mei he motu'a ni, ke ta toe 'ilo'ilo ange.

Na'e te'eki ai ke 'i ai ha fu'u me'a pehé ni ia 'e hoko he fonuá 'Eiki Sea, fu'u fakavavevave ko eni. Ka ko u kole atu mu'a Hou'eiki, mou fakamolemole mou laumālie lelei, kole ki he Fakafofonga Nōpele 'Euá laumālie lelei tau toloi ki 'apongipongi. Ke 'ai pē fai 'etau lotu tau toe ki'i maama ange tapu pē mo moutolu Hou'eiki. Pea tau toki hoko atu ko e ha leva 'e fai tu'utu'uni pea tau toloi ai. Na'e 'osi mahino pē ko e uike ni te tau 'osi pē tautolu ki he 'aho Tu'apulelulu. 'Aho ni, mahalo ko e lotu pē ia 'aneafi ke fakalava pē ia he 'aho ni 'aki 'a e founa ko eni. Pea ko u fokotu'u atu ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea ke tau toloi atu mu'a ki 'apongipongi.

'Eiki Sea : Hou'eiki 'oku ai ha poupu ki he fokotu'u ko eni?

Lord Nuku : 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku : Kātaki pē mu'a kātaki fakamolemole pē Feitu'ú na. Koe'uhi ko e me'a ko ē 'oku hoha'a ki ai e motu'a ni ia ko e me'a ko ē na'e 'uhinga ai ko ē hono fakavavevave'i ko ē e 'asenita ko ē 'aho ni. Ka ko e 'uhingá ko e tohi ko ē ko ē 'a ē na'e 'ave ko ē ko ē ki he 'Eiki Palēmiá 'e he Fakafofonga Hou'eiki Nōpele. Ko e tohi 'oku fakapapu'i atu ai, ki he 'Eiki Palēmiá ke fakafisi pea mei he lakanga ...

'Eiki Sea : 'Eiki Nōpele, kātaki pē te u fakafoki mai e feme'a'akí, 'i he fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpele Vava'u. 'Oku ke poupu pē 'oku ke ta'eloto ki he'ene fokotu'ú ka tau hoko atu.

Lord Nuku : Ko e me'a he 'oku ou nofo atu au he fika 10 he me'a makehe. Ko u tali pē 'e au 'ene fokotu'ú, ka ko e 'uhinga 'eku 'oatu ko eni. ...

'Eiki Sea : 'A ia 'oku 'ikai ke ke tali 'e koe 'ene fokotu'ú, ka tau pāloti he'ene fokotu'u,

Lord Nuku : 'Io kapau kae 'uhingá ka pau, ko 'eku fakahoko atu pē 'e au e me'a ko eni, pea kapau ko e 'uhingá ia ke pāloti'i kae tuku ā e me'a ko ia 'oku ou fakahoko atú, 'ikai ke u poupu au ki ai.

Lord Tu'ilakepa : Sea, ki'i fakamolemole pē ki he 'Eiki Nōpelé ko e fokotu'ú ia ke tau toloi pē ki 'apongipongi. Ko 'apongipongi ko 'etau foki mai 'apongipongi' tuku atu leva 'a e me'a makehe. Sea 'oku ke me'a 'anenai...

<008>

Taimi: 1545-1550

Lord Tu'ilakepa : ... mau fakalongolongo kotoa, 'ikai ke tuku mu'a ke tau ki'i mālōlō he koe'uhí na'e 'i ai e ngaahi fofonga na'e tō lo'imata he Fale ni. Fakapotopoto tahá eni, pea mo e a'usia 'a e motu'a ni, ko 'etau ki'i toloi pē ki 'apongipongi. Ko u tui pē ko e fo'i toko 3 'apongipongi te nau 'ohake e me'a ko eni 'Eiki Sea, kae me'a pē Feitu'ú na mo mautolu ko eni ki he me'a ko ia.

Lord Nuku : Sea, kapau 'e 'asenita mai eni ke mu'omu'a 'apongipongi, ko u tali 'ene .. Ka ko e kongá ko ē ko ē ki he'ene tu'u mai ko ē me'a makehé, ko u tui ko e taimi pē eni ke hū atu ai.

Poupou Pule'anga ke toloi feme'a'aki e Fale Alea ki he Tusite (5 Ma'asi 2024)

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu Sea. Ko e Feitu'ú na 'oku Seá 'oku 'ikai ke tali e tokotaha kehe 'a e fokotu'u. 'Oku mau 'osi poupou atu mautolu ki he Nōpele Vava'ú ke tau ki'i mālōlō. Ko 'apongipongi toki 'i ai ha me'a 'e tokanga ki ai e Nōpelé ka 'oku 'ikai ke pehē ia ko ia pē te ne tali 'a e me'a pea ko ia leva 'oku ...

Fakahā 'Eiki Sea ko ē 'asenita ki 'apongipongi ko ē me'a makehe 'ata'atā pē

'Eiki Sea : Ke u tokoni atu pē ki he feme'a'aki Hou'eiki. 'Oku 'i ai 'a e ngāue kuo tēpile mai ki he 'Ofisi 'o e Sea ka 'oku te'eki ai ke tufa ia. 'I he'ene pehē ko e 'asenita ki 'apongipongi ko e me'a makehe 'ata'atā pē. Tukukehe kapau 'e toe tufa 'a e ngaahi ngāue ko eni kuo a'u mai ki he 'ofisi, ke fakakau he 'asenita 'apongipongi, kae hangē pē ko e me'a ko ia 'oku fa'a hanu ko ē Hou'eiki Fakafofongá ke 'oua 'e tufa he 'aho ko ē kimu'a pea fai 'a e fakataha kae tuku atu ha mou faingamālie ke mou me'a ki ai 'o lau e 'u lipooti.

'A ia tatau ai pē pē 'e tufa 'apongipongi pē 'ikai, 'e 'ikai ke fakakau ia he 'asenita. 'A ia ko 'ene tu'u ko ia he taimi ni, koe'uhi kuo mou tali 'e moutolu e kakano 'etau ngāué ko e me'a makehé pē 'oku toe ke tau ngāue ki ai. Pea kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a makehe, te u toloi ai pē 'e au ia 'a e Falé ki he 'aho 03 'o 'Epeleli. He koe'uhí 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau ngāue he taimi ni. Kapau 'oku ai ha me'a makehe, ko e me'a ia te tau foki mai 'o ngāue ki ai.

Lord Nuku : Ko ia Sea, fokotu'u atu 'oku 'i ai 'a e me'a makehe.

Lord Tu'ilakepa : Ko 'eku fokotu'ú ia, ke tau toloi ki 'apongipongi, kae toki fai 'a e 'ai me'a makehé 'apongipongi. Ke ma'u taimi lahi 'a e Hou'eiki pea mo e kotoa 'o e Fale ni ke nau feme'a'aki he me'a ko ia 'Eiki Sea. Fokotu'u atu Sea, pea kuo 'osi pāloti'i e fokotu'u 'a e motu'a ni ke tau pāloti.

Māteni Tapueluelu : Sea...

'Eiki Sea : Tongatapu 4.

Mo'ale Finau : Tapu mo e Feitu'ú na 'oku 'i ai e poupou ki he fokotu'u 'oku fai mai 'e he 'Eiki Nōpele ko ia 'o Vava'u. Ko u tui pē 'Eiki Nōpele ko ē 'Euá 'e lahi ange ai hotau taimí ke feme'a'aki lelei mo matala e Hou'eikí 'apongipongi, ngali ongoongosia e Hou'eikí he 'aho ni, ko hono 'uhingá pē ko e fiema'u ke fai ha feme'a'aki he kaveinga 'oku ongo'i 'e he tokolahi 'oku mafatukituki. Ko ia ai poupou 'oku 'oatu Sea fokotu'u atu ke tau pāloti. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Lord Nuku : Sea mālō 'aupito e tali pē ongosia, ongosia he hā, ko 'etau ngāue 'oku 'uhinga ai 'etau ō mai ki hení ke tau ongosia. Pea kapau kuo mou ongosia, ko 'eku kole atu au ke tau tāpuni ā ka tau takitaha me'a atu ā ki hono 'api he kuo mou ongosia. Ka ko e 'uhinga ia 'eku fakahoha'a atú, he ko e tohí fakafisi e fo'i tūkunga 'e 3 he taimi ni pē, ko e tohi ia na'e 'ave.

'Eiki Sea : 'Eiki Nōpele, te u toe fakatokanga tu'o 2 atu. Ko 'etau feme'a'aki 'i he Fakafofonga Nōpele Vava'ú 'i he'ene fokotu'ú.

Lord Nuku : Ko ia.

'Eiki Sea : 'Oku ke me'a mai koe he me'a makehé 'oku te'eki ai ke tau a'u kitautolu ki ai.

Lord Nuku : Kapau ko ia, pea tau pāloti ē ka u toki hoko atu au. Mālō.

Pāloti'i 'o tali ke toloi Fale Alea ki 'apongipongi

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti e fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpele Vava'ú poupou ki ai 'a Tongatapu 4. Ko ia 'oku loto ke tau toloi ai pē ki 'apongipongi fakahā mai ho nima.

Paula Piveni Piukala : Ki'i fakama'ala'ala mai angé Sea 'a e fokotu'ú, he na'e kole ke 'omai, mo e 'asenita me'a makehe. Ko ia pē?

'Eiki Sea : Ko e 'asenita 'apongipongi ko e me'a makehe 'ata'atā pē mei he 10:00 - 4:00 efiafi.

Paula Piveni Piukala : Mālō Sea, mālō.

'Eiki Sea Tukukehe kapau te u hilifaki atu 'a e ngaahi 'asenita makehe 'oku te'eki ai ke tufa atú, ke mou lau 'auhu pea tau tali ai pē 'auhu, te tau me'a makehe pē 'apongipongi. Ko ia 'oku loto ki he fokotu'ú fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile : Sea 'oku loto ki ai 'e Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi. 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vatau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni, toko 23.

'Eiki Palēmia : Sea, kātaki pē ko e 'ai pē ke vakai atu pē mu'a Sea kapau 'e toki 'omai 'a e ngaahi ngāue ko eni 'oku talí he 'oku ai pē 'a e ngaahi ngāue 'oku mahu'inga. 'Oua 'e 'ai ke

hangē ko e me'a 'a e Nōpele Vava'ú, 'oua 'e fai ke tau fakalelei'i e ngaahi me'a kehekehe. 'Oku ai pē 'a e mahu'inga ke fakamahu'inga'i 'a e ngāue 'a kinautolu na'e tālanga ke tulituli mai 'enau ngāue. Sai pē toki fakahoko mai pē 'e he Feitu'ú na pē 'e fe'unga ke kau ai leva 'a e ngaahi me'a ko ia Sea. Ko u fakamālō atu au ia Sea.

'Eiki Sea : Ko ia Hou'eiki ko e ngaahi ngāue ko eni kuo a'u mai te'eki ke tufa atu, 'e tufa atu ia, pea te u fakafuofua leva e taimi ke mou lau e ngaahi lipooti ko iá ke toki 'asenita'i he taimi te mou maau ai. Tolo'i e Fale ki he 10:00 'a'ongipongi. Mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku 'a e fakataha'anga 'e he 'Eiki Sea)

<008>